

Львівський державний університет внутрішніх справ

Забезпечення відшкодування
шкоди у злочинах,
пов'язаних з торгівлею людьми,
на стадії досудового розслідування

Довідник

Львів
2019

УДК 347.426.6:[343:132:343.431]

3-12

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 27 лютого 2019 року № 007)

Рецензенти:

Басиста І. В., доктор юридичних наук, професор;
Дільна З. Ф., кандидат юридичних наук.

Забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, на стадії досудового розслідування: довідник / А. Я. Хитра, В. О. Кучер, А. Б. Ткачик, І. М. Євхутич та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 128 с.

Зактуалізовано питання, що стосуються забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми, на стадії досудового розслідування. Особливу увагу приділено процесуальним способам забезпечення відшкодування шкоди, формам відшкодування шкоди, таким як цивільний позов, реституція, добровільне відшкодування та відшкодування за кошти Державного бюджету України. Обґрунтовано значимість взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів у цьому напрямі. Також охарактеризовано особливості здійснення міжнародно-правової допомоги у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми.

Для здобувачів вищої освіти, працівників різних підрозділів правоохоронних органів.

УДК 347.426.6:[343:132:343.431]

© А. Я. Хитра, В. О. Кучер, А. Б. Ткачик,
І. М. Євхутич та ін., 2019

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2019

Зміст

Перелік умовних скорочень	4
Передмова	5
Розділ 1. Теоретичні основи охорони особистої свободи людини	7
1.1. Право на свободу та особисту недоторканність	7
1.2. Стандарти свободи та особистої недоторканності в міжнародно-правових актах	14
1.3. Торгівля людьми та її форми	20
Розділ 2. Право на відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	29
2.1. Міжнародні та національні стандарти відшкодування шкоди потерпілим	29
2.2. Процесуальний статус потерпілого у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	41
2.3. Підстави та умови відшкодування майнової та компенсації моральної (немайнової) шкоди	50
2.4. Визначення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди	59
Розділ 3. Форми відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	67
3.1. Цивільний позов у досудовому провадженні як форма забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочином	67
3.2. Інші форми забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	74
Розділ 4. Процесуальні способи і засоби забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	83
4.1. Порядок встановлення шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	83
4.2. Проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	91
4.3. Міжнародно-правова допомога у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	101
Термінологічний словник	115
Список використаних та рекомендованих джерел	121
Колектив авторів	127

Перелік умовних скорочень

КПК України –	Кримінальний процесуальний кодекс України
КК України –	Кримінальний кодекс України
ЦПК України –	Цивільний процесуальний кодекс України
ЦК України –	Цивільний кодекс України
СК України –	Сімейний кодекс України
ВР України –	Верховна Рада України
МВС України –	Міністерство внутрішніх справ України
МОЗ України –	Міністерство охорони здоров'я України
ООН –	Організація Об'єднаних Націй
МОМ –	Міжнародна організація з міграції
Мінсоцполітики –	Міністерство соціальної політики України
Держприкордонслужба –	Державна прикордонна служба України

Передмова

Довідник «Забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, на стадії досудового розслідування» розроблено для здобувачів вищої освіти, працівників правоохоронних органів з метою поглиблення розуміння ними специфіки злочину та з огляду на сучасні тенденції, які переконливо свідчать, що кількість постраждалих від цього злочину у усьому світі та в Україні невинно зростає.

Видання спрямовано на вдосконалення навичок працівників правоохоронних органів у застосуванні законодавства України з метою забезпечення відшкодування шкоди потерпілим у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів, вимог, які взяла на себе держава за ратифікованими нею міжнародними документами. Так само здобувачі вищої освіти за допомогою цього довідника зможуть зрозуміти, хто є потерпілими у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, які нормативно-правові акти регулюють порядок відшкодування шкоди, заповдіяної такими злочинами, який порядок відшкодування шкоди, а також особливості забезпечення відшкодування шкоди на стадії досудового розслідування.

Поза тим авторами обґрунтовано, що для забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, на стадії досудового розслідування необхідна взаємодія правоохоронних органів та їхніх підрозділів з метою проведення всіх належних заходів забезпечення кримінального провадження та слідчих (розшукових) дій задля того, аби в подальшому були відновлені права потерпілої особи. Крім усього, відшкодування шкоди потерпілому – це одне зі завдань кримінального провадження, виконання якого є обов'язковою умовою досягнення дієвості кримінального судочинства.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ЛЮДИНИ

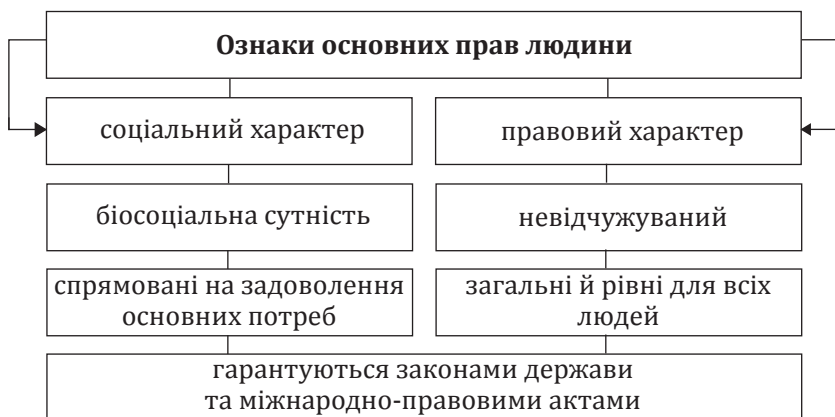
- 1.1. Право на свободу та особисту недоторканність.
- 1.2. Стандарти свободи та особистої недоторканності в міжнародно-правових актах.
- 1.3. Торгівля людьми та її форми.

1.1. Право на свободу та особисту недоторканність

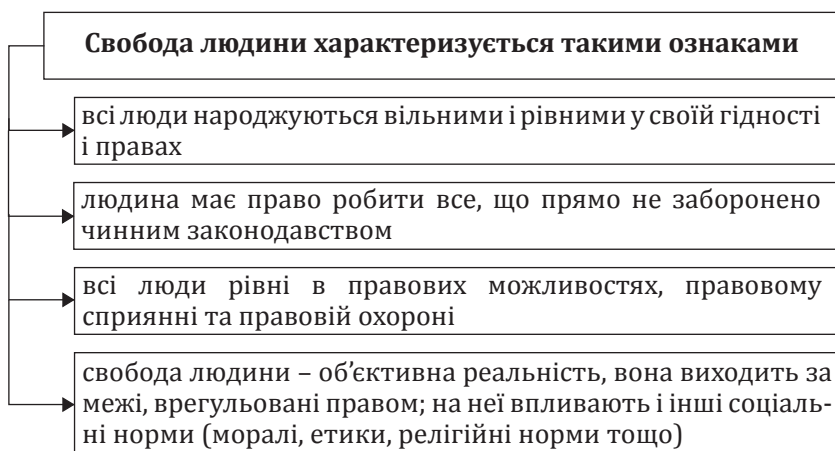
Право на свободу та особисту недоторканність – одне з фундаментальних прав людини у сучасному демократичному суспільстві, яке належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства в змозі забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей. Основні права людини гарантовані законами держави як невідчужувані.

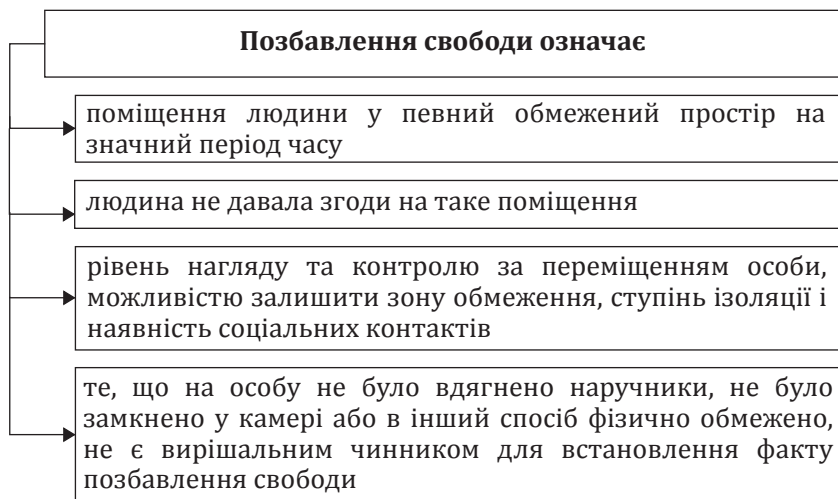
Історичною передумовою виникнення права на особисту недоторканність є право людини на свободу. З моменту появи людини як елемента структурної одиниці соціального суспільства її розвиток проходить у рамках двох діалектично пов'язаних, що постійно трансформуються, форм існування: спілкування та відокремлення чи, інакше, солідарності та індивідуалізму. Людина не може існувати без взаємодії з іншими членами суспільства, але для того щоб взаємодіяти, вона повинна володіти свободою, тобто бути відокремленою від інших людей. Свобода – це найвища цінність, яка не може бути порівняна з іншими демократичними цінностями, навіть рівністю. Всі права людини є по суті інтерпретацією вищої ідеї свободи, зокрема і право на особисту недоторканність.

Стан свободи не дарується якоюсь публічною владою, а належить особі від народження. Держава може поважати і гарантувати таке право або порушувати і пригнічувати його, але забрати у громадянина право на свободу вона не може. Де б людина не перебувала, вона завжди залишається вільною. Право на свободу є фундаментальним і визначене самою природою людини. Право регулює як зовнішню поведінку людей, так і свободу діяльності індивідів у взаєминах між собою. Дозволи і заборони у праві утворюють нормативну структуру та оформленість свободи у суспільному бутті, межі свободи на певному етапі історичного розвитку.

Поняття свободи має загальноправове і загальнодержавне значення, носить універсальний характер. Будучи фундаментальною категорією, перш за все міжнародного права, вона поширюється на всі взаємовідносини між державою і особою, деталізується, конкретизується і реалізується в конституційному, кримінальному, кримінальному процесуальному та інших галузях права.

Важливим елементом свободи особи є особиста недоторканність – одне з найважливіших особистих прав людини, яке вона набуває від народження. Це означає, що кожен, незалежно від статі, національності, віросповідання тощо, має право здійснювати будь-які дії, що не суперечать закону, не піддаючись будь-яким обмеженням прав або примусу. Інститут особистої недоторканності охоплює і фізичну недоторканність (це саме життя, здоров'я людини, її фізичний стан), і морально-духовну недоторканність (честь, гідність особистості). Забезпечення фізичної недоторканності особистості передбачає створення достатніх гарантій від будь-яких посягань на її життя, здоров'я, статеву недоторканність, свободу фізичної активності що з боку держави в особі її органів та посадових осіб, що з боку окремих людей. Забезпечення морально-духовної недоторканності охоплює комплекс заходів, спрямованих на захист

від посягань на моральне і психічне здоров'я особистості, інтелектуальну і вольову сферу людини.

Право на свободу та право на особисту недоторканність, попри тісний взаємозв'язок, – це два різні природні права людини, яких не слід плутати.

Право на свободу в сучасному розумінні розглядається як здатність поводитись на власний розсуд, незв'язаність чужою волею, примусом, можливість добиватися здійснення поставленої перед собою мети. Своєю чергою, право на особисту недоторканність – це свобода людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом, а також будь-яких інших дій, спрямованих на обмеження можливості людини вільно розпоряджатися собою.

Тілесна недоторканність означає, що особі без її згоди не можна заподіювати тілесні ушкодження, застосовувати тортури і мордування, завдавати удари, побої, іншим способом заподіювати фізичний біль та застосовувати силу (крім випадків перебування інших осіб у стані необхідної оборони, затримання злочинця чи гострої потреби), заражати її венеричними та іншими захворюваннями, вводити в її організм наркотичні засоби, психотропні речовини, лікарські та інші засоби, що викликають одурманювання. Тілесна недоторканність також передбачає, що стосовно особи, за загальним правилом без її згоди, забороняється втручатися медичними методами діагностики, профілактики, лікування, стерилізації, штучного переривання вагітності, проводити медико-біологічні експерименти, примусово брати донорську кров, органи та інші анатомічні матеріали.

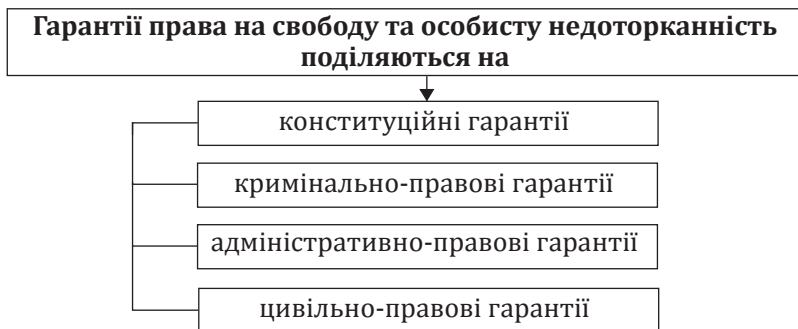
Статева недоторканність – це захищеність особи, яка досягла статевої зрілості, від посягання на її право самостійно вирішувати питання про своє статеве життя, а також за-

хищеність особи, яка не досягла статевої зрілості, від статевих відносин, а особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – від розпусних дій. До статевої недоторканності слід віднести також захищеність особи від незаконних зміни (корекції) статевої належності і штучного запліднення та імплантації ембріона.

Психологічна недоторканність передбачає захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажування та інших способів придушення її волі. Право на психологічну недоторканність також включає захищеність особи від різноманітних видів впливу на її підсвідомість, коли особа без згоди та відома може бути «закодована» на виконання протиправних, аморальних та інших дій, які вона у звичайному стані не бажала би вчиняти.

Права, які підлягають обмеженню, –
права, які можуть бути обмеженими для досягнення законної мети тією мірою, якої вимагає демократичне суспільство.

Право на свободу є одним з найбільших соціальних благ, яке не тільки створює умови, необхідні для всебічного задоволення потреб особи, а й забезпечує демократичний розвиток суспільства. Право на свободу є ніщо інше, як сама свобода, тобто можливість здійснювати будь-які правомірні дії. У цьому праві закладено обмеження для свободи інших людей, особливо посадових осіб, які мають можливість застосовувати примус до людей. У нерозривному зв'язку з ним перебуває особиста недоторканність людини, що поширюється на її життя, здоров'я, честь, гідність. Ніхто не вправі силою або погрозами примушувати людину до будь-яких дій, піддавати її катуванню, обшуку чи завдавати шкоди здоров'ю. Людина має право сама розпоряджатися власною долею, обирати свій життєвий шлях (укладати шлюб, брати участь у голосуванні, найматися на роботу тощо). Гарантії свободи і безпеки особи виступають у формі кримінально-правової заборони будь-яких зворотних дій громадян і посадових осіб. Обмеження цієї свободи допускаються тільки на основі закону та в законних формах, усі заходи примусу мають бути під судовим контролем.

Конституційною гарантією свободи і недоторканності є судовий порядок арешту, утримання під вартою. Значення даної гарантії полягає в тому, що вона закріплює неприпустимість арештів громадян в принципі, встановлює виключний порядок арештів і, визначаючи особливу юридичну процедуру арештів, передбачає контроль за їх законністю з боку судових органів.

Ефективність гарантії цього права, встановленого ст. 29 Конституції України, забезпечується тим, що держава гарантує кожній особі з моменту затримання право захищати себе та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів затриманого чи заарештованого.

Кримінально-правовими гарантіями права недоторканності людини є юридичні норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, свободи особи, явно незаконний арешт або затримання, притягнення явно невинного до кримінальної відповідальності тощо.

Адміністративно-правовими гарантіями права недоторканності людини є юридична регламентація підстав, термінів і форм адміністративних затримань та арештів, дисциплінарна відповідальність службових осіб, винних у порушенні недоторканності людини.

Існують і **цивільно-правові гарантії** права недоторканності людини. Основа цих гарантій закріплена у ст. 56 Конституції України, що передбачає право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування ма-

теріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Злочини, пов'язані з торгівлею людьми, порушують право людини на свободу та особисту недоторканність, коли вона позбавлена можливості розпоряджатися своїм тілом, своєю статевою свободою, вільно здійснювати трудову діяльність, реалізуючи отримані у процесі життя вміння та навички (ст. ст. 23–25 Загальної декларації прав людини, ст. 43 Конституції України); також коли жертви позбавляються можливості спілкування, листування з рідними та близькими (ст. 12 Загальної декларації прав людини, ст. 23 Конституції України).

Право на свободу та особисту недоторканність передбачено у **Конституції України**:

– ст. 29: кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Окрім Конституції України право на свободу та особисту недоторканність (з розмежуванням на два різних права) зазначено у **Цивільному кодексі України**:

– ст. 288: фізична особа має право на свободу: *«Забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу»;*

– ст. 289: фізична особа має право на особисту недоторканність:

«Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.

Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається.

У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені Цивільним кодексом України та іншим законом.

Фізична особа має право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам».

Попри свою значимість, право на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним.

Абсолютні права –
права, які не можуть бути обмежені державою.

Свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежена свободою інших людей. Межі свободи можуть бути визначені лише законом, який і є мірою свободи, але жоден набір прав не вичерпує змісту свободи. Тобто держава в певних випадках може обмежувати свободу особи, застосовуючи до неї заходи примусу. Правоохоронні органи є однією з державних інституцій, які наділені правом застосування зазначених заходів до правопорушників, серед яких основне місце займають затримання та арешт. Водночас повноваження поліції на арешт та затримання мають бути обмежені рамками законності так, щоб громадськість була впевнена, що ці повноваження не створять підґрунтя для зловживань, і так, щоби працівники поліції мали тверді гарантії у своїй роботі. Ці повноваження повинні здійснюватися на розумних підставах й у суворій відповідності до законодавства.

1.2. Стандарти свободи та особистої недоторканності в міжнародно-правових актах

Свобода та особиста недоторканність людини є найважливішим благом, що належить до загальнолюдських цінностей. Практично у всіх цивілізованих державах свобода закріплена на рівні природного і невід'ємного права кожної людини. Фундаментальним принципом сучасного міжнародного права, проголошеним ще у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, до яких відносять і свободу. З того часу світова спільнота приділяє значну увагу охороні свободи та особистої недоторканності людини.

Особливої вагомості ця проблема набуває в період глобалізації змін у сфері економічних, політичних і соціальних процесів у світі, що сприяє поширенню злочинності. У загальній масі

злочинності велика частка посягань припадає на свободу особистості. Ці правопорушення характеризуються витонченим способом скоєння і є одним із головних джерел доходу транснаціональних організованих злочинних груп. Велику тривогу викликає зростання злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Саме тому світова спільнота, об'єднуючи зусилля, шукає рецепти протидії міжнародним видам злочинності. З цією метою протягом XX століття під егідою ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій розроблено та прийнято конвенції, угоди, керівні принципи і рекомендації, спрямовані на реалізацію повноцінної охорони свободи та особистої недоторканності.

Міжнародні стандарти прав людини –
це зафіксовані в юридичних актах і документах міжнародних організацій (або їхніх органів) принципи і норми про зміст і обсяг прав людини, що є обов'язковими або рекомендаційними настановами для внутрішньодержавної юридичної практики.

До **загальних міжнародних актів**, де закріплено право на свободу та особисту недоторканність, відносять: Загальну декларацію прав людини (1948 р.); Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та ін.

До **спеціальних міжнародних актів**, які конкретизують окремі види посягання на свободу та недоторканність, зокрема й торгівлю людьми, відносять Конвенцію про рабство (1926 р.); Конвенцію про примусову чи обов'язкову працю (1930 р.); Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.); Додаткову Конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (1956 р.); Конвенцію про скасування примусової праці (1957 р.); Протокол про припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.); Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.); Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006 р.).

Міжнародно-правові документи визначили той універсальний комплекс основних прав та свобод, який у єдності з конституційними правами повинен забезпечити нормальну життєдіяльність індивіда.

У **Загальній декларації прав людини** можна виокремити такі статті, що стосуються права на свободу та особисту недоторканність:

– ст. 3: *«Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність»;*

– ст. 4: *«Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах»;*

– ст. 5: *«Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання»;*

– ст. 13: *«Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну».*

У **Міжнародному пакті про громадянські та політичні права задекларовано:**

– ст. 9: *«Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили»;*

– ст. 12: *«Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання».*

Найдетальніше право на свободу та особисту недоторканність визначено у **Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод**. За ст. 5 Конвенції, кожен має право на свободу та особисту недоторканність: *«Нікого не може бути*

позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

а. законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

б. законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

с. законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

д. затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;

е. законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

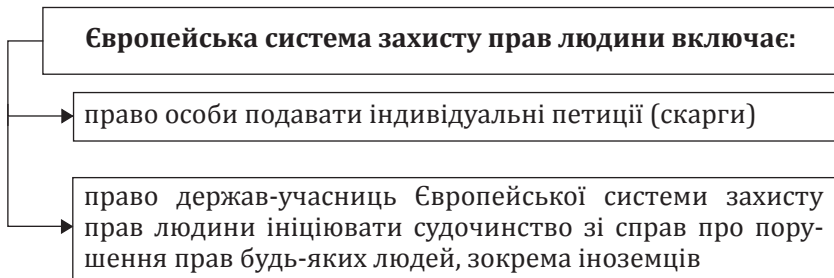
ф. законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному виїзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції».

У ст. 2. Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території.

У ст. 5 Конвенції про захист прав людини згадується право на свободу одночасно з правом на особисту недоторканність. Однак друга частина статті присвячена тільки першому з двох прав. У зв'язку з цим Європейська комісія з прав людини

зробила висновок, що право на особисту недоторканність, на відміну від права на свободу, сформульовано в абсолютному вигляді. З цього ж випливає, що ст. 18 Конвенції, яка передбачає, що обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені, не може бути порушена в аспекті права на особисту недоторканність. В іншому ж прецедентне право стосується двох розглянутих прав як одного цілого.

Що стосується права на свободу з позицій Європейського Суду з прав людини, ст. 5 надає захист лише проти позбавлення волі, а не проти інших обмежень фізичної свободи особи. Суд робить такий висновок, виходячи з використання в ст. 5 таких термінів, як «позбавлення волі», «арешт», «затримання», а також з огляду на той факт, що ст. 2 Протоколу № 4 містить окреме положення, яке стосується обмеження свободи пересування.

Ст. 5 містить вичерпний перелік випадків, коли позбавлення свободи допускається. Зважаючи на слова «**в порядку, встановленому законом**» у другому реченні, для всіх перелічених випадків потрібно, щоби процедура позбавлення особи свободи була врегульована в законодавстві відповідної держави, згідно з яким можна було б перевірити правомірність дій державних органів. Таке національне законодавство в будь-якому разі не має суперечити Конвенції. З тексту пп. (с) і (f) п. 1 ст. 5 очевидно, що не у всіх випадках слід дотримуватися саме судової процедури. Ба більше, в кожному випадку такі дії мають бути «**законними**», тобто саме позбавлення свободи повинно допускатися внутрішнім правом.

Європейський Суд з прав людини –
постійно діючий суд у Страсбурзі, створений державами-
учасницями підписання Конвенції про захист прав людини
і основоположних свобод 1950 року.

Загальні міжнародні акти про захист прав людини і основних свобод регламентують право кожного на свободу. Оскільки в їхніх нормах не конкретизується вид свободи і не розкривається її зміст, то в результаті їх тлумачення можна зробити висновок, що вона охоплює і свободу пересування, і свободу вибору місця проживання, і особисту недоторканність людини, яка виражається у фізичній свободі людини.

Згідно з міжнародними нормами, право особи на свободу не є абсолютним. У передбачених законом випадках, особливо у кримінальному провадженні, воно може бути обмежено у зв'язку з необхідністю захисту цінностей, а також прав і свобод людей.

Міжнародно-правові доктрини у сфері захисту прав людини дещо різняться від класичних доктрин міжнародного права. Поширена думка, згідно з якою сучасні інститути та норми міжнародного права регулюють захист прав людини, вимагають від держав-учасниць відповідних договорів прийняти на себе односторонні зобов'язання з забезпечення захисту прав людини щодо всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією. Таким чином, зазначені інститути і норми регламентують, перш за все, взаємовідносини між державою і людиною, а не між двома державами або двома урядами. Це означає, що в контексті прав людини міжнародне право надає індивіду статус суб'єкта, а не тільки об'єкта регулювання. Така позиція дещо суперечить природі міжнародного права, яке не призначене для безпосереднього регулювання відносин між фізичними та юридичними особами. Для регулювання таких відносин необхідний державний механізм, оскільки норми міжнародного права, що стосуються основних прав людини, реалізуються в рамках внутрішньодержавного законодавства. У Статуті ООН чітко сказано, що йдеться про міжнародне співробітництво в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод (п. 3 ст. 1).

Для цього є різні можливості і методи, накопичений певний досвід. Однак навіть тоді, коли міжнародні угоди з прав людини декларуються як такі, що безпосередньо застосовуються, вони все ж зазнають певної трансформації відповідно до внутрішньодержавної реалізації міжнародного права в дусі права відповідної конкретної країни. Міжнародні акти проголошують право на свободу та особисту недоторканність і визначають окремі види злочинних посягань на неї, надають можливість реалізації таких норм державам-учасникам, які підписали угоди.

В кожній державі існує своя, з притаманними їй специфічними ознаками група норм, що охороняє свободу особистості. Різні країни можуть знаходити різні шляхи вирішення вимог з охорони свободи людини, що впливають з міжнародних конвенцій. Концептуальна цілісність такої структури норм у кожній державі полягає у тому, що всі вони ґрунтуються на базових категоріях, які закріплені в нормах міжнародного права.

1.3. Торгівля людьми та її форми

Поняття торгівлі людьми розкриває Закон України № 3739-VI від 20.09.2001 р. «Про протидію торгівлі людьми», де у ст. 1 вказано, що **торгівля людьми** – це здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, зокрема сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або зі застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що, відповідно до КК України, визнаються злочином.

Торгівля людьми в Україні нині є досить болючою проблемою. Адже наша держава практично очолює список країн, котрі потерпають від торгівлі людьми. Водночас, згідно з минулорічною доповіддю Державного департаменту США про нелегальну торгівлю людьми у світі, Україна належить до держав, де для боротьби з цим явищем докладається недостатньо зусиль. За результатами наукового дослідження,

профінансованого Єврокомісією, Україна посідає 87 місце у світовому рейтингу боротьби з торгівлею людьми.

Світова спільнота намагається боротися з цим явищем, але, незважаючи на увагу міжнародних організацій до зазначеної проблеми, торгівля людьми за минулі роки набула надзвичайного поширення.

Офіційна статистика не дає чіткого уявлення про масштаби цього явища і точну кількість жертв, оскільки торгівля людьми є злочином, який доволі складно відслідкувати, тому що злочинці використовують безліч форм і методів; окрім того, більшість постраждалих не звертається по допомогу через страх покарання, осуд або просто не мають можливості це зробити. Тому до офіційних зведень потрапляє лише один зі сотень таких випадків.

За оцінками Представництва МОМ в Україні, понад 230 000 українців постраждали від торгівлі людьми, починаючи з 1991 року, що робить Україну однією з основних країн походження постраждалих від сучасного рабства в Європі. Більшість постраждалих, які протягом останніх років отримали допомогу від МОМ, – молодь до 35 років. 60% постраждалих від торгівлі людьми, які звернулися по допомогу до МОМ у 2018 році, – чоловіки, понад 65% постраждалих мають вищу або технічну освіту. Наймолодший постраждалий було 3 роки, а найстарший – 73. Сучасна торгівля людьми – це індустрія з прибутком понад 32 мільярди доларів у рік.

У звіті Державного департаменту США про торгівлю людьми у світі у 2018 році Україну помістили в другу групу як «країну походження, транзиту й призначення для чоловіків, жінок і дітей, які зазнають примусової праці та сексуальної експлуатації». Кількість випадків торгівлі людьми та рабства в Україні почастішали. І це зумовлено не лише перманентною кризою та низьким життєвим рівнем – нині через неконтрольовану ділянку кордону з Росією, окрім зброї та боєприпасів, переміщаються жертви та злочинці торгівлі людьми.

Торгівля людьми – це форма сучасного рабства та порушення прав людини, яка не втрачає актуальності у XXI ст. для жодної країни світу, включаючи Україну. Експлуататори отримують прибуток через контроль та експлуатацію інших людей. Ця проблема може торкнутися кожного, незалежно від віку,

статі, освіти чи соціального статусу. Щорічно близько 600–800 тисяч осіб у світі продають за кордон з метою експлуатації¹.

Експлуатація може відбуватись як усередині країни, так і поза її межами, а вербувальниками найчастіше є знайомі люди – ті, яким довіряють. Торгівля людьми може відбуватись у різних формах, таких як: трудова експлуатація; сексуальна експлуатація; використання у порнобізнесі; примусове жебрацтво; примусове втягнення у злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах; торгівля людьми з метою вилучення органів; примусова вагітність; проведення дослідів над людиною без її згоди; усиновлення (удочеріння) з метою наживи² (рис. 1).

Найбільш розповсюджені форми торгівлі людьми у відсотковому співвідношенні

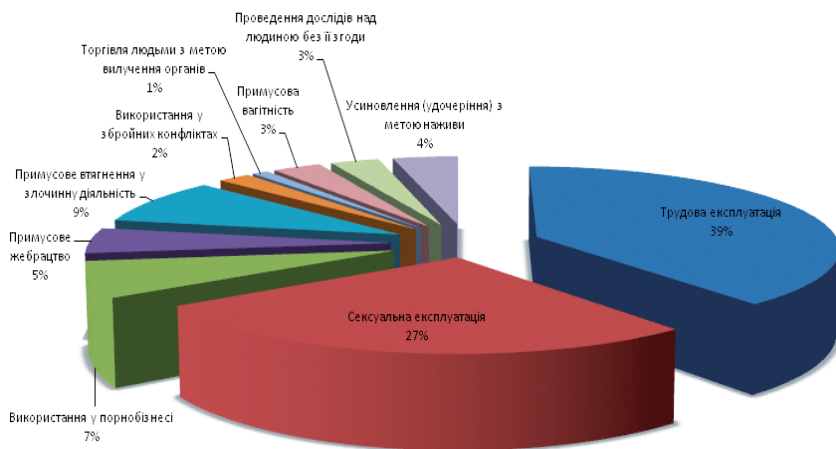

Рис. 1. Найпоширеніші форми торгівлі людьми

¹ Victims of Trafficking and Violence Protection Act of 2000: Trafficking in Persons Report, 2005. U. S. Department of State. URL: <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2005/index.htm>

² Савьюк А. В. Некоторые направления профилактической деятельности в преследовании торговли женщинами // Актуальные проблемы борьбы с торговлей женщинами: материалы международной научно-практической конференции (2–3 июня 2011 г.). Чл.: Acad. «Stefan cel Mare» а MAI al RM. 2011. С. 113–118.

Трудова експлуатація (примусове надання послуг) – будь-яка робота або служба, що вимагається від будь-якої особи під загрозою покарання, тобто застосування до особи психологічного чи фізичного насильства.

Сексуальна експлуатація – це один з видів експлуатації праці людини, зокрема у сфері проституції (здійснення природних статевих актів, у більшості випадків без засобів контрацепції, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинення будь-яких інших дій сексуального характеру з метою отримання доходів, а не на основі приязні чи особистої симпатії) чи суміжних з нею сферах.

Використання у порнобізнесі – це фактичне використання людини для створення предметів порнографічного характеру, незалежно від її ролі в цьому процесі.

Примусове жебрацтво – фактичне приведення особи в стан повної рабської залежності від іншої особи. Експлуатація такої особи триває доти, доки вона має змогу викликати жалість та заробляти цим гроші для так званого «господаря-рабовласника».

Примусове втягнення у злочинну діяльність – це дії, пов'язані з безпосереднім психічним чи фізичним впливом на особу та вчинені з метою викликання у неї прагнення взяти участь в одному чи кількох злочинах. При цьому можуть використовуватись різноманітні засоби впливу.

Використання у збройних конфліктах – використання особи для виконання нею бойових завдань, пов'язаних з поваленням державної влади або порушенням суверенітету і територіальної цілісності інших держав тощо.

Торгівля людьми з метою вилучення органів – використання особи для видалення з її організму частини, яка має певну будову і спеціальне призначення (орган зору, серце, легені, печінка, нирки, підшлункова залоза з 12-палою кишкою, селезінка тощо).

Примусова вагітність – використання репродуктивних функцій організму жінки шляхом природного або штучного запліднення без її згоди та подальше примушування жінки до виношування.

Проведення дослідів над людиною без її згоди – це дії, вчинювані без дозволу людини, фізіологічний або психічний

вплив на її організм із застосуванням методів, що не є допущені МОЗ України до загального застосування, тобто є експериментальними.

Усиновлення або удочеріння з метою наживи – це оформлення спеціальним юридичним документом батьківської опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою подальшого їх використання для отримання доходів (у жебракуванні, занятті азартними іграми чи для подальшого укладання щодо них договорів, пов'язаних з фактичною передачею права власності).

В Україні виявленням та протидією торгівлі людьми займаються державні органи – Мінсоцполітики, МВС України, Національна поліція, Держприкордонслужба та низка громадських організацій. Так, «за період з січня по грудень 2018 року представництво МОМ в Україні виявило 1 151 особу, яка постраждала від торгівлі людьми з метою трудової та сексуальної експлуатації у 21 країні, у т.ч. в Україні, та надало їм допомогу».

Росія залишається основною країною призначення для торгівлі людьми з України – 67% випадків у 2018 році. На другому місці – країни-члени Європейського Союзу, звідки повернулося 17% постраждалих осіб, з них понад 86% постраждали у Польщі, решта – в Італії, Німеччині, Греції, Фінляндії, Литві, Австрії, Чехії та Великобританії. Кількість осіб, які постраждали від внутрішньої торгівлі людьми, зросла і в минулому році становила 9% від загальної кількості випадків³ (рис. 2).

Більшість постраждалих осіб, які звернулися до МОМ у 2018 році, зазнали трудової експлуатації. Основними галузями цієї експлуатації було будівництво, виробництво та сільське господарство. Ще однією формою експлуатації є жебрацтво – коли люди випрошують гроші на вулицях, а потім передають «зароблене» своїм кураторам і отримують відсоток.

Почастішали, порівняно з попередніми роками, випадки незаконного вилучення органів – минулого року МОМ виявило шість таких випадків. Також фахівці, які займаються протидією торгівлі людьми, говорять про новий вид експлуатації –

³ В Україні почастишали випадки торгівлі людьми та рабства. URL: <https://zik.ua/news/2017/03/28/>

Основні країни призначення живого товару

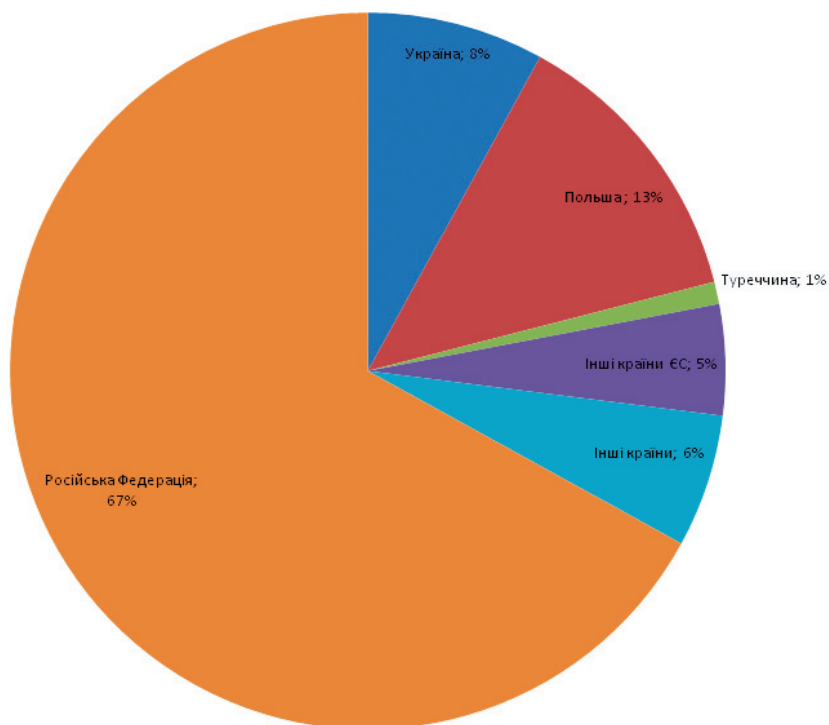

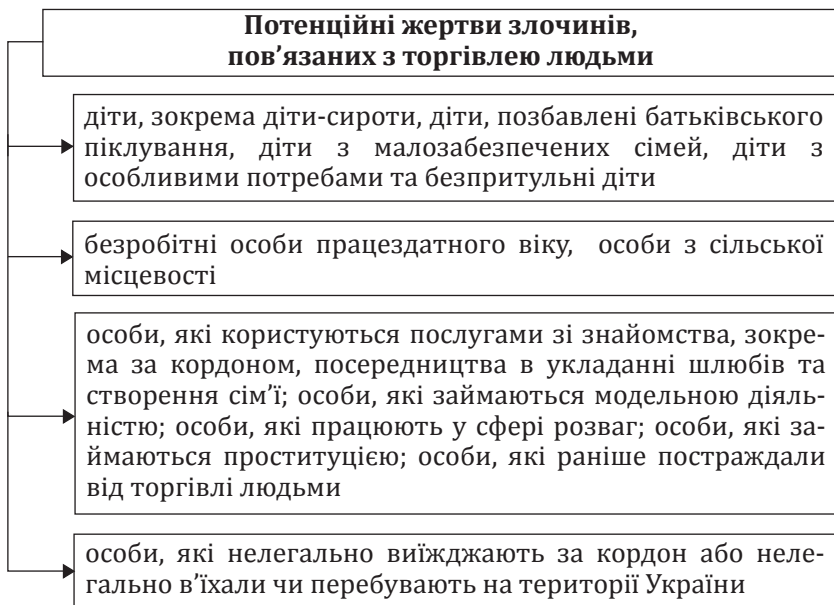
Рис. 2. Частка країн-реципієнтів постраждалих осіб

торгівлю людьми з метою використання у перевезенні наркотичних речовин. Трьох громадян України шляхом обману використовували як кур'єрів з доставки наркотиків у межах країни та через кордон. За деякими даними, сотні українців, які потрапили у такі ситуації, досі перебувають у місцях позбавлення волі за «незаконну торгівлю наркотичними речовинами» в Росії, Таїланді, Малайзії, Бразилії та інших країнах.

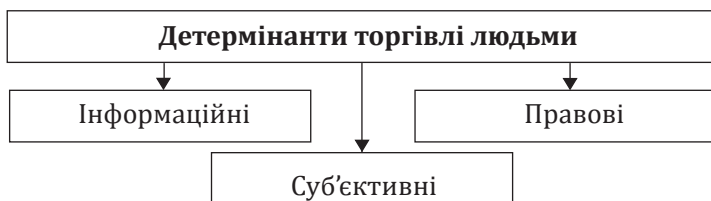
Цікаво, що серед постраждалих від торгівлі людьми стали переважати чоловіки: у 2018 році – 463 жінки, 688 чоловіків, на відміну від 2004 року: 540 жінок, 86 чоловіків. Також змінився рівень освіти постраждалих: у 2007 році з неповною середньою освітою було 604 постраждалих, з вищою – 278, а у 2018 – відповідно 77 та 269.

Фахівці МОМ відзначають, що внутрішньо переміщені особи є цільовою групою для недобросовісних посередників, які пропонують послуги з питань працевлаштування або еміграції. А люди, які були заручниками на непідконтрольних уряду України територіях, після втечі є надзвичайно уразливими, зважаючи на загрози, пов'язані з їх поверненням додому.

Жертвами торгівлі людьми можуть стати чоловіки, жінки, діти – з метою примусової праці, сексуальної експлуатації, жебрацтва та усіх інших вище згаданих форм торгівлі «живим товаром»⁴.

⁴ Сав'юк О. В. Проблема ксенофобії та расизму в Україні: соціально-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. Вип. 2 (2). С. 78–86.

Інформаційний блок: погана обізнаність українських громадян щодо можливостей працевлаштування за кордоном та її наслідки; публікації багатообіцяючої реклами в пресі та агітація, низька обізнаність стосовно своїх прав.

Правовий блок: відсутність належної системи захисту потерпілих; недостатнє покарання злочинців.

Суб'єктивний блок: складні стосунки в сім'ї (відсутність або недостатність батьківської опіки над дітьми, вживання батьками алкоголю, наркотиків); слабкі професійні навички; завищена або занижена самооцінка; бажання зробити запаморочливу кар'єру; швидко без зайвих зусиль заробити великі гроші; жага до «красивого життя»; надмірна схильність до ризикованої поведінки; зайва довірливість.

Розділ 2

ПРАВО НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У ЗЛОЧИНАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

2.1. Міжнародні та національні стандарти відшкодування шкоди потерпілим.

2.2. Процесуальний статус потерпілого у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми.

2.3. Підстави та умови відшкодування майнової та компенсації моральної (немайнової) шкоди.

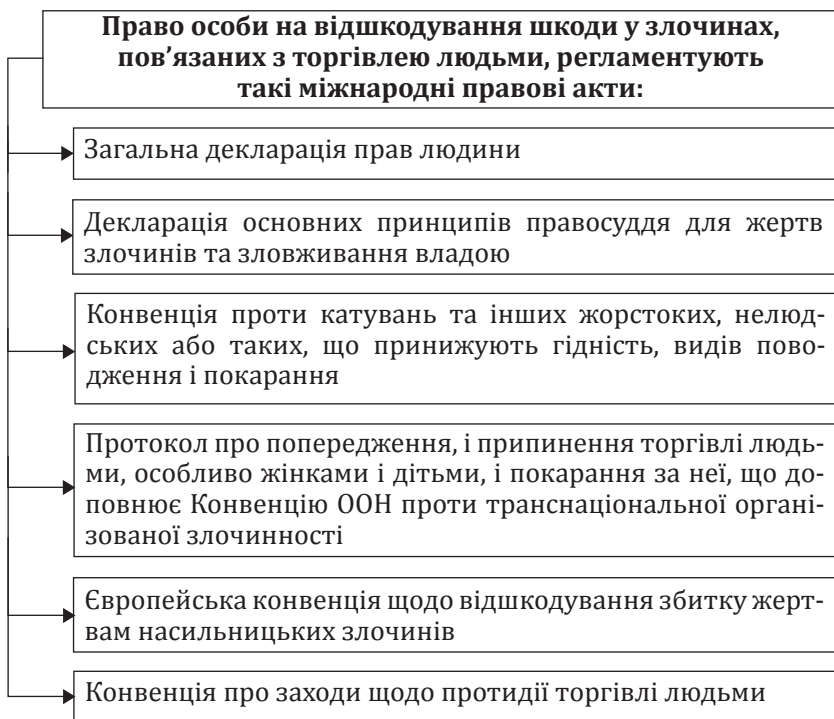
2.4. Визначення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди.

2.1. Міжнародні та національні стандарти відшкодування шкоди потерпілим

Відшкодування шкоди – категорія, що існує у цивільно-правових відносинах. Однак, якщо шкода завдана особі через вчинення правопорушення, що підпадає під ознаки злочину, ця категорія перетворюється на частину кримінального судочинства. Тому інститут відшкодування шкоди є міжгалузевим інститутом.

Міжнародні стандарти слід розглядати як прогресивне історичне надбання суспільного розвитку людства, що потребує вивчення, аналізу, усвідомлення та, зрештою, практичного використання у законодавчій діяльності.

Важливе значення для вдосконалення механізму відшкодування (компенсації) шкоди, завданої злочином, для України має досвід міждержавного правового регулювання заданого інституту. Законодавство будь-якої демократичної правової держави Європи спирається не тільки на міжнародні акти ООН, а й на документи Ради Європи.

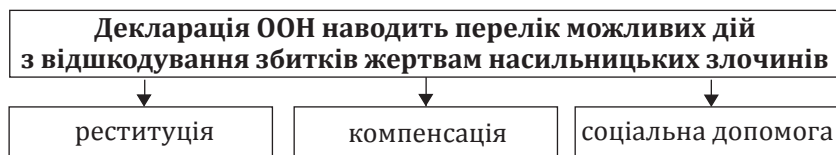
До основних міжнародних актів, які встановлюють міжнародні стандарти відшкодування шкоди, найперше можна віднести **Загальну декларацію прав людини** (ратифіковану), зокрема:

– ст. 8: *«Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом».*

Жертвам насильницьких злочинів європейські держави зобов'язані оплатити лікування, яке включає й послуги стоматолога та госпіталізацію. Загиблим унаслідок скоєння злочину особам покриваються витрати на поховання та утримання їхніх родичів. Такі виплати надходять зі спеціального фонду, управління яким здійснюється у Міністерстві юстиції.

Наступним документом ООН є **Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою** (не ратифікована).

Цей міжнародно-правовий акт вважається важливим саме через те, що в ньому наводиться поняття жертви злочину. Під терміном «жертва» розуміють осіб, яким індивідуально або колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні пошкодження або моральний збиток, емоційні страждання, матеріальний збиток або істотне обмеження їхніх основних прав в результаті дії або бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держав-членів, зокрема ті, що забороняють злочинне зловживання владою (п. 1 розд. А). Також, відповідно до цієї Декларації, та чи інша особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був установлений, заарештований, відданий суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. Термін «жертва» у відповідних випадках охоплює близьких родичів або утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертвам, що перебувають у складному становищі, або запобігти віктимізації (п. 2 розд. А).

Визначення «жертва» набагато ширше від поняття потерпілого або цивільного позивача за КПК України, оскільки головний акцент у цьому документі зроблено не на причинному зв'язку між злочином і наступними наслідками, а на самому факті заподіяння шкоди певній особі в результаті злочину. Таким чином, відповідно до цієї Декларації, жертва злочину – це будь-яка особа або група осіб, яким унаслідок злочину було завдано шкоду, безвідносно до тієї обставини, чи була ця шкода завдана безпосередньо злочином, чи ні⁵.

⁵ Нор В. Т. Цивільний позов у кримінальному процесі України та інших країн континентальної системи права: порівняльна характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2. С. 415.

У Нідерландах найбільшою сумою компенсації за матеріальні збитки є 22 700 євро. Тут також оплачуються і моральні страждання жертви (не більше 9100 євро). Мінімальна виплата «за стрес» становить 454 євро.

Реституція (з лат. *restitutio* – відновлення) – поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоду, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих самих, або подібних, або речей такої самої вартості.

Згідно з п. 12 розділу А, «у тих випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів із надання фінансової компенсації: а) жертвам, які в результаті тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне або психічне здоров'я; б) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними у результаті такої віктимізації».

Компенсація – виплата, що здійснюється внаслідок порушення права, коли її виконання в натурі у зв'язку з таким порушенням стало неможливим.

Відповідно до п. 13, «державам слід сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам. При необхідності в цих цілях можуть створюватися і інші фонди, в тому числі в тих випадках, коли держава, громадянином якої жертва є, не в змозі відшкодувати жертві завданий їй збиток».

Соціальна допомога – система заходів, спрямованих на повернення особи до активного життя та праці, відновлення соціального статусу і формування в особи якостей, установок щодо пристосування до умов нормальної життєдіяльності шляхом правового і матеріального захисту її існування, підготовки до самообслуговування з формуванням здатності до пересування і спілкування, вирішення повсякденних життєвих потреб тощо.

Обов'язок забезпечити відшкодування шкоди жертві злочину також передбачений **Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання** (ратифікованою):

– ст. 14: *«Кожна держава-сторона забезпечує у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань й підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, включаючи заходи для якомога повнішої реабілітації. У разі смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надається її утриманцям».*

У Німеччині визначено декілька рівнів наслідків пошкоджень, яких зазнали жертви насильницьких злочинів. Перший передбачає одноразову виплату компенсації у розмірі 740 євро, а останній (п'ятий) – 14 976 євро.

Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (ратифікований) наголошує:

– ст. 6: *«Кожна Держава-учасниця забезпечує, щоб її внутрішня правова система передбачала заходи, які надають жертвам торгівлі людьми можливість одержання компенсації за заподіяну шкоду».*

Відшкодування моральної шкоди жертві насильницького злочину можливе у Німеччині лише за рішенням суду. Зазвичай такі суми не є значними.

Право потерпілого на відшкодування (компенсацію) завданої кримінальним правопорушенням шкоди передбачено спеціальною **Європейською конвенцією щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів** (не ратифікованою):

– ст. 2: *«Коли відшкодування збитків не може бути забезпечено з інших джерел, держава повинна це взяти на себе для таких категорій:*

а) *для тих, кому завдано серйозних тілесних ушкоджень або розладу здоров'я внаслідок умисного насильницького злочину;*

б) *для тих осіб, які знаходились на утриманні померлих у результаті такого злочину»;*

– ст. 4: *«Компенсація повинна покривати залежно від випадку принаймні такі частини шкоди: втрату заробітку, витрати на ліки та госпіталізацію, витрати на поховання та у випадках, що стосуються утриманців, – їх утримання».*

У Швейцарії система відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів прив'язується до розміру прожиткового мінімуму. Максимальний розмір таких виплат сягає 120 тис. франків.

Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифікована) констатує:

– ст. 15: *«Кожна Сторона передбачає у своєму внутрішньому законодавстві право жертв на одержання компенсації від правопорушників. Кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення компенсації жертвам згідно з умовами її внутрішнього законодавства, наприклад, шляхом заснування фонду відшкодування жертвам або за допомогою заходів чи програм, спрямованих на соціальну допомогу й соціальну інтеграцію жертв, які можуть фінансуватися за рахунок коштів, отриманих від ужиття заходів, передбачених статтею 23 Конвенції».*

В Естонії сума компенсації повинна становити 80% матеріального збитку, але не більше ніж 9500 євро загалом.

Право особи на відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, регламентують такі нормативно-правові акти національного законодавства

→ Конституція України

→ Кримінальний процесуальний кодекс України

→ Цивільний кодекс України

→ Закон України «Про протидію торгівлі людьми»

→ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми»

У Конституції України як Основному Законі держави зазначено:

– ст. 3: *«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»;*

– ст. 55: *«Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна».*

Положення **Кримінального процесуального кодексу України** регулюють спеціальний порядок забезпечення права на отримання відшкодування шкоди, що завдана злочинними діями:

– ст. 127: *«Підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення.*

Шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні.

Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом».

Слід звернути увагу на термінологію, яка використовується законодавцем у КПК України, а саме терміни «відшкодування» та «компенсація». За Великим тлумачним словником сучасної української мови, «відшкодувати» означає давати кому-небудь щось інше замість втраченого, знищеного й т. ін.; поповнювати витрати, збитки чимось іншим⁶; «компенсація» –

⁶ Великий тлумачний словник української мови (з додат. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 185.

це відшкодування, зрівноважування, винагорода за що-небудь, а також сума, яку сплачують як відшкодування, винагороду; покриття витрат, утрат⁷.

Правовим підґрунтям відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням майнової шкоди та компенсації моральної є норми **Цивільного кодексу України**:

– ст. 22: *«Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування»;*

– ст. 23: *«Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав»;*

– ст. 1166: *«Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала»;*

– ст. 1167: *«Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених ЦК України»;*

– ст. 1177: *«Шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону».*

Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом.

Відповідно до Закону України **«Про протидію торгівлі людьми»**:

– ст. 16: *«Особа, якій встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, має право, зокрема, на відшкодування моральної та матеріальної шкоди за рахунок осіб, які її заподіяли, а також на одноразову матеріальну допомогу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України».*

⁷ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х.: Право, 2013. С. 560.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України **«Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми»:**

– п. 2: *«Матеріальна допомога виплачується особі, якій встановлено статус постраждалої від торгівлі людьми, відповідно до законодавства».*

Виплата матеріальної допомоги здійснюється органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим, структурними підрозділами з питань соціального захисту населення обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі їх створення) (крім міст Києва та Севастополя) рад одноразово у розмірі трьох прожиткових мінімумів для відповідної категорії осіб (діти віком до шести років; діти віком від шести до 18 років; працездатні особи; особи, які втратили працездатність), установлених на момент звернення особи по матеріальну допомогу.

Крім нормативного врегулювання відшкодування шкоди, в Україні існує також **судова практика** з цього питання, яка відображена у відповідних постановах Верховного Суду України.

Ці постанови хоча повною мірою і не враховують сучасних правових реалій, але все-таки здатні надати судам правильні орієнтири щодо вирішення питань, пов'язаних із цивільним позовом у кримінальному провадженні.

Зокрема, у Постанові Верховного Суду України **«Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»** № 4 зазначено:

– виходячи з правил відповідних статей ЦПК України і статей КПК України потерпілий, тобто особа, якій злочином заподіяно моральну шкоду (внаслідок посягання на здоров'я, честь, гідність, знищення майна, позбавлення годувальника тощо), має право пред'явити позов про її відшкодування у кримінальному процесі або в порядку цивільного судочинства.

У Постанові Верховного Суду України **«Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна»** № 3 вказано:

– відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно набутого майна мають важливе значення для усунення наслідків злочину та поновлення порушених прав громадян, підприємств, установ, організацій та інших громадських організацій. Зобов'язати суди усунути зазначені недоліки і забезпечити точне й неухильне виконання законодавства, що регулює відшкодування матеріальної шкоди;

– у кожній справі про злочин, яким заподіяно матеріальну шкоду, суд при постановленні вироку зобов'язаний вирішити цивільний позов, а коли його не пред'явлено згідно з вимогами КПК України, – з власної ініціативи вирішити питання про відшкодування шкоди, якщо цього вимагає охорона державних або громадських інтересів, а також в інших передбачених законом випадках;

– позов не може бути залишений без розгляду з мотивів відсутності необхідних для його вирішення доказів, оскільки в силу КПК України характер і розмір заподіяної злочином шкоди підлягають доказуванню у кримінальній справі;

– при відданні обвинуваченого до суду необхідно з'ясувати, чи вжито заходів до забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочином, і чи заявлено цивільний позов. Якщо особа, що

провадить дізнання, або слідчий не вжили зазначених заходів, суддя або суд у розпорядчому засіданні приймають рішення про накладення арешту на майно обвинуваченого і виконання його доручають судовому виконавцеві;

– при розгляді кримінальної справи суд зобов'язаний на основі всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи з'ясувати характер і розмір матеріальної шкоди, заподіяної злочином, наявність причинного зв'язку між вчиненим і шкодою, що настала, роль і ступінь участі кожного з підсудних в її заподіянні, а також чи відшкодовано її повністю або частково до судового розгляду справи, і у вирокі дати належну оцінку зазначеним обставинам.

У Постанові Верховного Суду України **«Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат»** № 11, передбачено:

– згідно з КПК України при розгляді кримінальної справи поряд з іншими обставинами обов'язковому з'ясуванню і вирішенню підлягають питання про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат;

– у кримінальному судочинстві відшкодування витрат на стаціонарне лікування потерпілого може покладатися тільки на особу, вина якої у вчиненні злочину встановлена обвинувальним вирокі суду (у тому числі без призначення покарання, із звільненням від покарання, про умовне засудження чи засудження з відстрочкою виконання вироку). В усіх інших випадках таке відшкодування проводиться в порядку цивільного судочинства.

Потрібно також зважати на врегульовану нормами кримінального процесуального права діяльність органів досудового розслідування, прокурора та суду. Їх завданням теж є вжиття всіх передбачених законом заходів щодо швидкого й повного усунення негативних майнових та інших наслідків злочину⁸.

⁸ Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 5: Кримінально-правові науки // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Х.: Право, 2008. С. 464.

Захист майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих від злочину досягається в сучасному кримінальному процесі України декількома правовими способами.

Комплекс кримінально-правових дій, що здійснюються під час реалізації функції забезпечення відшкодування завданої злочином шкоди, охоплює:

- визначення характеру та розміру завданої злочином шкоди та встановлення його безпосереднього зв'язку зі скоєним злочином;

- установлення тих фізичних та (або) юридичних осіб, які постраждали від конкретного злочину, а також виявлення та викриття осіб, винних у заподіянні такої шкоди;

- віднайдення протиправно вилученого в потерпілого майна та виявлення інших джерел відшкодування шкоди, а також уживання заходів щодо їх збереження з метою забезпечення відшкодування заподіяної шкоди; визнання осіб, що зазнали шкоди від злочину, цивільними позивачами та забезпечення їм повної реалізації своїх процесуальних прав;

- вирішення питання про способи відшкодування шкоди, зокрема через прийняття рішення про повернення потерпілому викраденого в нього майна в натуральному або грошовому вираженні; прийняття судом відповідного рішення за цивільним позовом потерпілого (цивільного позивача);

- виконання прийнятих процесуальних рішень з питань відшкодування шкоди; перевірка правильності виконання рішень судів першої інстанції з питань відшкодування шкоди судами апеляційної, касаційної та (або) наглядової інстанції. Щодо форм відшкодування шкоди в кримінальному процесі, то це питання залишається дискусійним, оскільки норми глави 9 КПК України не усунули проблем стосовно цього.

Відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок Державного бюджету України як один зі способів її відшкодування за КПК України наразі залишається нереалізованим. Під впливом закордонного досвіду та рекомендацій низки міжнародних актів в Україні було підготовлено і подано до Верховної Ради України декілька проектів законів про умови та порядок відшкодування державою потерпілим – фізичним особам такої шкоди. Зокрема, 27.10.2010 р. у Верховній Раді України був зареєстрований проект № 7303 Закону України «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину», проте його не було прийнято.

2.2. Процесуальний статус потерпілого у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

Серед учасників кримінального провадження особа потерпілого посідає одне з головних місць. Законодавець окреслив його процесуальний статус під час досудового розслідування і розгляду кримінального провадження в суді, визначив права і обов'язки, відвів йому окремий параграф у Кримінальному процесуальному кодексі.

Нині основним завданням кримінального провадження вважається захист особи, суспільства та держави, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Це є яскравим свідченням державної підтримки правового статусу потерпілого, який досі перебував у стані постійного розвитку і наразі набув відповідного законодавчого закріплення.

ВАЖЛИВО!

Потерпілим у кримінальному провадженні у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди.

Крім цього, особа визнається потерпілою незалежно від того, один чи декілька видів шкоди їй заподіяно.

Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р., під поняттям «потерпілий» слід розуміти фізичну особу, що зазнала шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психічні травми, душевні страждання або економічні втрати, спричиненні дією або бездіяльністю, які є порушенням норм кримінального права держав-членів. У деяких випадках термін «потерпілий» також охоплює найближчих членів сім'ї або утриманців постраждалої особи.

Потерпілим у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, є один із основних учасників кримінального провадження, від процесуальної активності якого залежить з'ясування всіх обставин вчинення кримінального правопорушення і прийняття законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення.

ВАЖЛИВО!

Процесуальна активність потерпілого залежить від своєчасності визнання особи потерпілим і від належного роз'яснення їй слідчим, прокурором, слідчим суддею і судом процесуальних прав та обов'язків у кримінальному провадженні на різних його стадіях і забезпечення можливостей для їх реалізації, у кінцевому підсумку – забезпечення доступу потерпілому до правосуддя.

Права та обов'язки потерпілого виникають з моменту подання заяви

вчинення щодо неї кримінального правопорушення

залучення її до кримінального провадження як потерпілого після початку такого провадження (частини 2, 3 ст. 55 КПК)

Якщо особа не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого, слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою. Права

і обов'язки потерпілого в такому випадку виникають в особи з моменту винесення слідчим, прокурором постанови або судом ухвали про визнання особи потерпілою за умови попереднього отримання від цієї особи згоди у письмовій формі на визнання її потерпілою. За відсутності надання такої згоди особа в разі необхідності може бути залучена до провадження як свідок. Вказані положення не поширюються на кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, яке може бути розпочато слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого про вчинення щодо нього одного з кримінальних правопорушень, передбачених ст. 477 КПК України (ч. 7 ст. 55 КПК України). Тому в цьому випадку слідчий, прокурор, суд не мають права за власною ініціативою визнавати таку особу потерпілою.

Для набуття особою процесуального статусу потерпілого як учасника кримінального провадження необхідна одночасна наявність двох підстав

фактичної – завдання
особі безпосередньо
кримінальним
правопорушенням
моральної, фізичної
або майнової шкоди

юридичної – подання
відповідної заяви
або винесення слідчим,
прокурором постанови
або судом ухвали про визнання
особи потерпілим

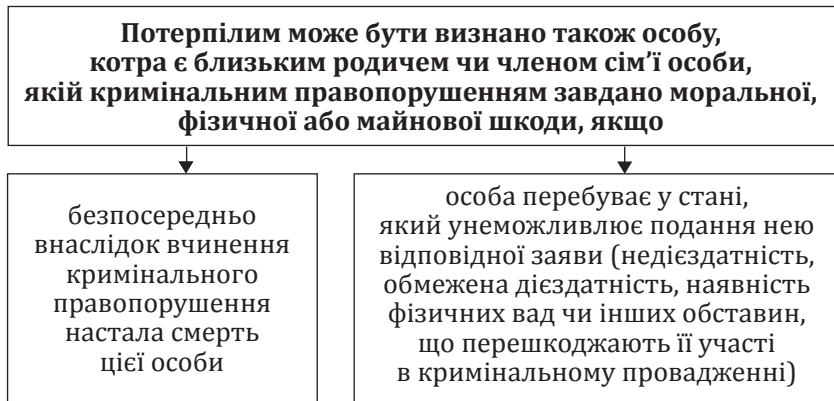
За відсутності хоча б однієї з цих підстав особа статусу потерпілого не набуває.

ВАЖЛИВО!

Потерпілому вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки, передбачені статтями 56 і 57 КПК України, особою, яка прийняла відповідну заяву або рішення про визнання особи потерпілою.

За наявності очевидних і достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано моральної, фізичної чи майнової

шкоди, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді особою, якій відмовлено у визнанні її такою (ч. 5 ст. 55, п. 5 ч. 1 ст. 303 КПК). «Очевидність та достатність» підстав є оціночним поняттям, яке визначається у кожному конкретному випадку, з огляду на обставини кримінального провадження і внутрішнє переконання особи, що здійснює таке провадження. Прийняття рішення про відмову у визнанні особи потерпілим не перешкоджає можливості визнання її заявником або свідком.

За загальним правилом, потерпілим визнається одна особа з-поміж близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за клопотанням про визнання потерпілим, потерпілим може бути визнано декілька осіб. Після того як особа, яка перебувала у стані, що унеможлиблював подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 6 ст. 55 КПК). Водночас участь у кримінальному провадженні її близьких родичів чи членів сім'ї, визнаних потерпілими раніше, не припиняється.

У нашій країні кожна людина та громадянин наділені правами, свободами та законними інтересами, які захищені державою від протиправних посягань.

Головною характерною ознакою демократичної та правової держави є визнання та закріплення всіх прав, свобод і

законних інтересів людини та громадянина, а також здатність до реалізації їх правового захисту. Через це найголовніша практична цінність прав і свобод людини полягає в їх реальності, тобто в тому, якою мірою проголошені державою права та свободи здійснюються в їх практичному буденному житті, тобто практична їх реалізація.

Зважаючи на зазначене, важливого значення набуває розгляд саме кримінальних процесуальних гарантій потерпілого як учасника кримінального провадження.

Право потерпілого бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені КПК України, реалізується шляхом вручення йому пам'ятки про процесуальні права та обов'язки, а також роз'яснення у разі потреби особою, яка вручила пам'ятку (ч. 2 ст. 55, ст. 345 КПК України). Під час проведення окремих процесуальних дій, у яких бере участь потерпілий, йому повідомляються і роз'яснюються його права та обов'язки як учасника відповідної процесуальної дії (ч. 3 ст. 223 КПК України).

Оскільки потерпілий є самостійним суб'єктом кримінального процесуального доказування з власною правовою позицією, від нього не можна вимагати її визначеності. Тому, згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України, потерпілий, його представник і законний представник віднесені до сторони обвинувачення (зокрема, у разі зміни прокурором обвинувачення в суді (ст. 338 КПК України)); при відмові

прокурора від підтримання державного обвинувачення (ст. 340 КПК України); у разі здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК України) у випадках, установлених КПК. У таких випадках обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК, покладається на потерпілого (ч. 1 ст. 92 КПК України).

Під час здійснення кримінального провадження право потерпілого на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів сім'ї, майна та житла реалізується на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

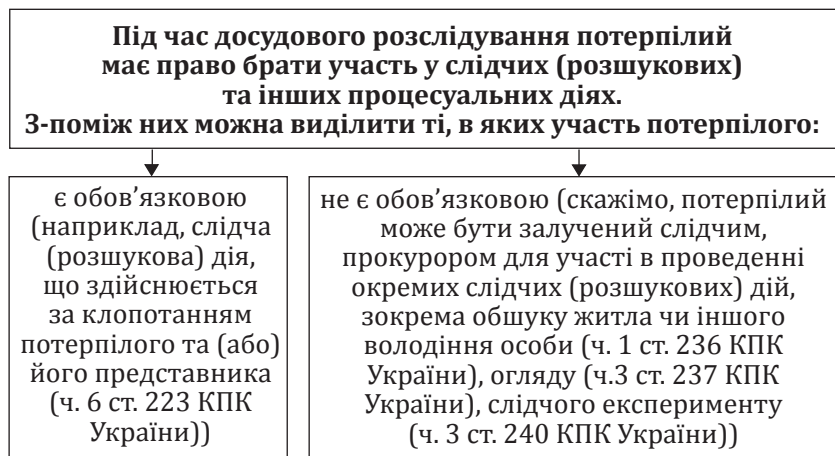
З метою поновлення порушених прав і законних інтересів потерпілий має право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді під час досудового розслідування в порядку, передбаченому главою 26 КПК України.

Формами реалізації прав потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди є отримання добровільного відшкодування шкоди з боку підозрюваного, обвинуваченого; пред'явлення цивільного позову; одержання

компенсації коштом Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом (ст. 127 КПК України).

Так, ст. 56 Конституції України передбачає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів влади, їхніх службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень. *Тобто особи, потерпілі від торгівлі людьми, мають право подати такий позов до суду, якщо вважають, що кримінальне провадження не розслідується або розслідується занадто повільно, тобто якщо можна довести бездіяльність органів досудового розслідування.*

Право одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення у випадках, передбачених КПК України, покликане забезпечити належну поінформованість потерпілого про хід і результати кримінального провадження. Потерпілий в обов'язковому порядку отримує копію постанови про зупинення досудового розслідування (ч. 4 ст. 280 КПК України), про відновлення досудового розслідування (ч. 1 ст. 282 КПК України), про закриття кримінального провадження (ч. 5 ст. 284 КПК України) та інших процесуальних рішень.

Після закінчення досудового розслідування потерпілий має право отримувати копії всіх матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального

правопорушення (п. 5 ч. 2 ст. 56 КПК України). Потерпілий також має право одержувати копії процесуальних документів на підставі заявленого ним клопотання (статті 221, 317 КПК України). Потерпілий має право бути повідомлений про обрання, зміну чи припинення щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження, про закінчення досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 56 КПК України), відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів (ч. 7 ст. 290 КПК України).

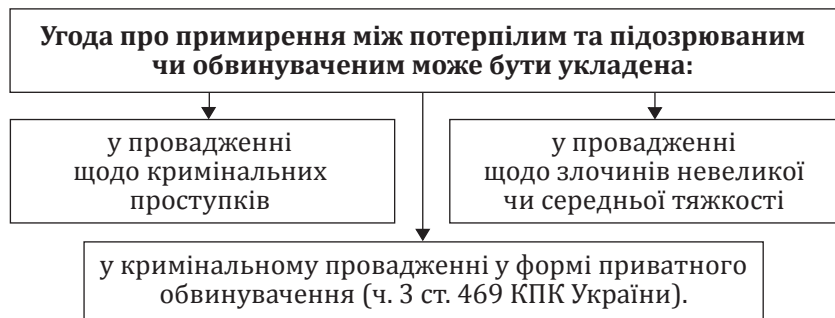
Потерпілий знайомиться з матеріалами кримінального провадження, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, що реалізується:

- у разі ознайомлення з матеріалами кримінального провадження (п. 11 ч. 1 ст. 56 КПК України)
- після відкриття матеріалів іншій стороні (ст. 290 КПК України); при цьому потерпілий зобов'язаний письмово підтвердити прокурору факт надання йому доступу до таких матеріалів (ч. 9 ст. 290 КПК України)
- у випадках закриття цього кримінального провадження (п. 11 ч. 1 ст. 56 КПК України)
- після призначення справи до судового розгляду (ст. 317 КПК України)

Потерпілому надається право брати участь у судовому провадженні у будь-якій інстанції, зокрема, у підготовчому провадженні, у судовому розгляді, у провадженні в суді апеляційної інстанції, у провадженнях з перегляду судових рішень Верховним Судом, а також за нововиявленими та виключними обставинами. Так, судові рішення у будь-якому разі підлягає скасуванню, якщо судові провадження здійснено за відсутності потерпілого, належним чином не повідомленого про дату, час і місце судового засідання (п. 5 ч. 2 ст. 412 КПК України).

Потерпілий має право в разі зміни прокурором обвинувачення в суді підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі (ч. 3 ст. 338 КПК України). Потерпілий має право ознайомитися з журналом судового засідання і подавати до нього письмові зауваження; отримувати в суді копію

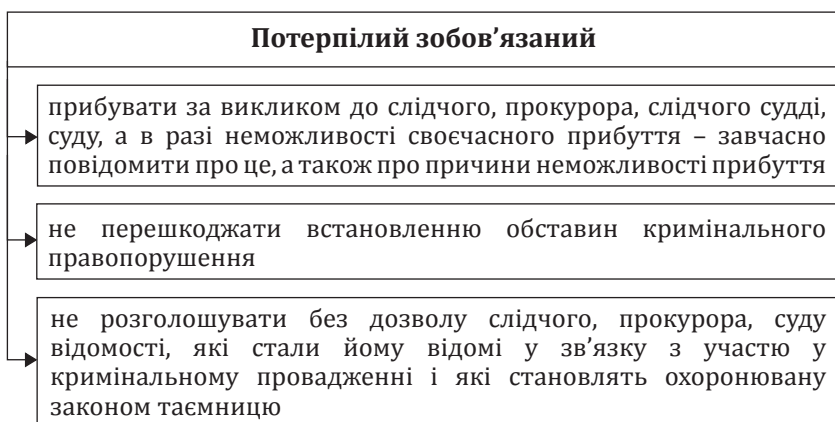
виразу чи ухвали суду. Коли потерпілий не був присутнім у судовому засіданні, йому надсилається копія ухваленого судового рішення (частини 3, 6, 7 ст. 376 КПК України). Якщо судові рішення є незрозумілим, потерпілий має право звернутися до суду, який його ухвалив, зі заявою про роз'яснення цього рішення (ст. 380 КПК України).

Перелік прав потерпілого, визначений у ст. 56 КПК України, не є вичерпним, тому йому надається право користуватися іншими правами, передбаченими КПК України.

Окрім широкого кола прав, потерпілий має й певні обов'язки.

Закон покладає на потерпілого і деякі обов'язки, котрі можна розглядати як міру його належної поведінки у кримінальному провадженні, недотримання якої має наслідком його відповідальність, встановлену законом.

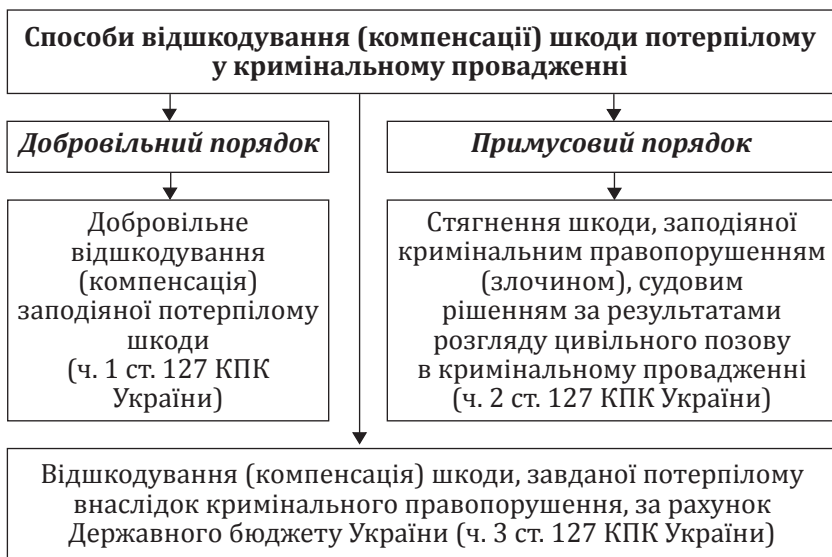

2.3. Підстави та умови відшкодування майнової та компенсації моральної (немайнової) шкоди

Заподіяння злочином майнової чи немайнової (моральної) шкоди особі є підставою для виникнення кримінально-правової та цивільно-правової відповідальності правопорушника перед потерпілим (обов'язок правопорушника відшкодувати потерпілому заподіяну кримінальним правопорушенням шкоду).

Під цивільно-правовою відповідальністю за шкоду, завдану злочином, слід розуміти застосування до правопорушника, у разі вчинення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у виді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій).

Потерпілі, яким було заподіяно майнову, моральну чи фізичну шкоду, мають право на її відшкодування через реалізацію декількох способів (форм) захисту, що їх встановлено чинним законодавством, зокрема ст. 127 КПК України.

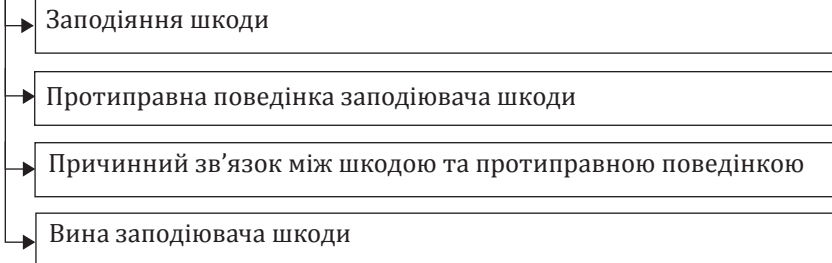
ВАЖЛИВО!

У теорії цивільного права та кримінального процесу термін «відшкодування шкоди» вживається стосовно матеріальної шкоди, а «компенсація шкоди» – моральної шкоди. Тому глава 9 КПК України має назву «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов».

Підставою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди є факт завдання шкоди фізичній особі чи заподіяння моральної (немайнової) шкоди.

Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, відбувається за наявності загальних умов: шкода, протиправна поведінка того, хто її заподіяв, причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою, вина (ст. 1166 ЦК України).

Умови відшкодування (компенсації) шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

Протиправна поведінка – це порушення суб'єктом права встановленої нормою права заборони. Існують три форми протиправної поведінки, внаслідок якої може бути завдана шкода: рішення, дії та бездіяльність. Рішення і дії як форми вияву протиправної поведінки здебільшого збігаються, оскільки виражають певну активність суб'єкта. Відмінність між ними криється в тому, що рішення підлягають зовнішньому оформленню, завдяки чому вони стають придатними для

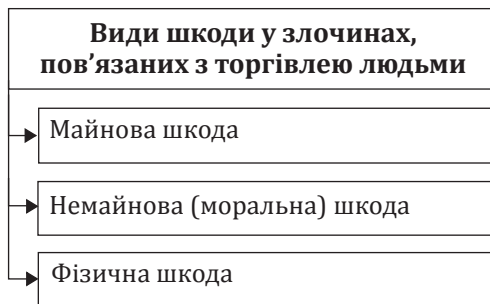
правозастосування (наприклад, рішення державних органів чи органів місцевого самоврядування).

Протиправна поведінка, яка містить ознаки кримінального правопорушення, підпадає під дію, котрі охоплюються відносинами з торгівлі людьми⁹. Внаслідок протиправної поведінки порушуються майнові та особисті немайнові права потерпілих осіб.

Закон презюмує факт, згідно з яким завдається шкода не тільки цілісності суспільних відносин, створюється загроза небезпеки для членів суспільства, а й, передусім, порушуються права конкретної потерпілої особи, які підлягають захисту та відновленню.

У цивілістичній літературі доволі поширеним є погляд, що **шкода** – це будь-які применшення (знецінення) блага (майнового або немайнового), що охороняється правом¹⁰.

Відповідно до ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Тому доречно виокремити моральну, фізичну та майнову шкоду, яка завдається потерпілому кримінальним правопорушенням.

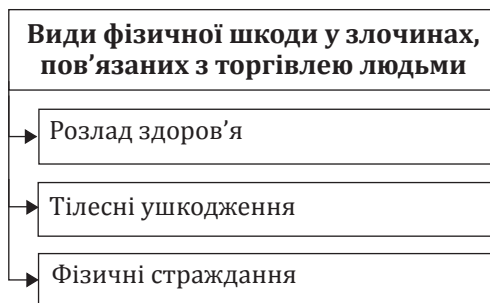

Фізична шкода – це сукупність змін, що сталися внаслідок вчиненого кримінального правопорушення в стані людини як

⁹ Див.: підрозділ 1.3. «Торгівля людьми та її форми»

¹⁰ Відшкодування моральної та матеріальної шкоди: навч. посібник / за ред. М. К. Галянтича. К.: Юрінком Інтер, 2011. С. 56.

фізичної істоти. Це і тілесні ушкодження, і розлад здоров'я, і фізичні страждання, і біль. Суттєвою рисою фізичної шкоди є те, що вона заподіюється життю, здоров'ю – найважливішим благам людини – і практично не може бути відшкодована.

Згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених Наказом № 6 Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995р., з медичної точки зору тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їхніх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних.

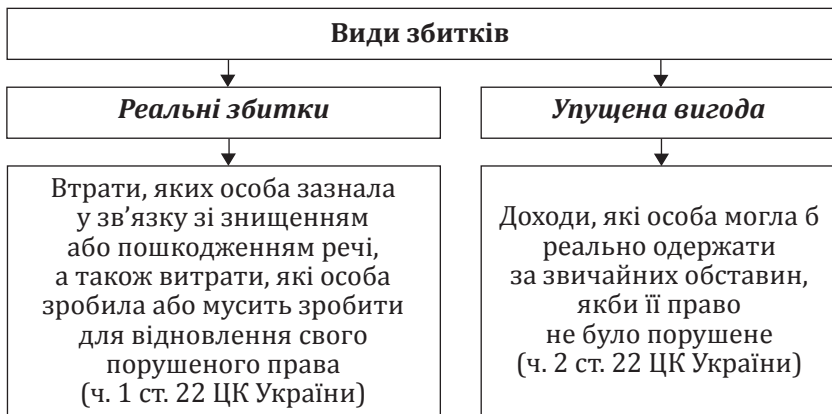
Отже, тілесними ушкодженнями називають протиправне і винне заподіяння шкоди здоров'ю іншої особи, яким порушено анатомічну цілісність або фізіологічні функції тканин чи органів потерпілого при посяганні на здоров'я.

Щостосується **майнової шкоди**, то, за загальним правилом, особа, яка завдала шкоди майну, зобов'язана відшкодувати її в натурі (передати річ того самого роду та якості, полагодити пошкоджену річ) або відшкодувати заподіяні збитки у повному обсязі. Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

ВАЖЛИВО!

Майнова шкода тісно пов'язана з поняттям «збитки». Ними, на переважну думку цивілістів, визнається грошове вираження майнової шкоди.

При визначенні збитків, яких зазнав потерпілий внаслідок завдання шкоди його майну, слід керуватися правилами, встановленими ст. 22 ЦК України.

Поняття майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому, аналізувалося вченими кримінального процесу¹¹. Зокрема, розрізняють три види такої шкоди:

1) основна майнова шкода, зі заподіянням якої закон пов'язує настання кримінальної відповідальності за вчинення корисливого кримінального правопорушення (насамперед, розмір викраденого майна);

2) супутня майнова шкода, яка настає при пошкодженні і знищенні різних об'єктів обстановки місця кримінального правопорушення або пошкодженні одягу жертви правопорушення або його носильних речей (наприклад, розбиті окуляри, подертий одяг тощо);

3) недержані доходи (упущена вигода)¹².

¹¹ Татарин І. І. Відшкодування шкоди потерпілому, заподіяної кримінальним правопорушенням: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 184 с.

¹² Там само. С. 24–25.

Види майнової шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми	
→	Заподіяна особі злочином пряма, безпосередня шкода в її майновому та грошовому вираженні
→	Недоодержані внаслідок скоєння злочину доходи
→	Оцінені у грошовому вираженні витрати на лікування, протезування, відновлення здоров'я потерпілого, а в разі його смерті – на поховання й виплати з підтримання матеріального добробуту і виховання непрацездатних членів сім'ї потерпілого та його неповнолітніх дітей
→	Кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування особи, потерпілої від злочину

Щодо **моральної (немайнової) шкоди**, то чинне законодавство не містить її визначення. Свою точку зору з цього приводу висловив свого часу Пленум Верховного Суду України в п. 3 Постанови «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. Тут зазначається, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Уважається, що кожний підхід (науковий чи законодавчий) щодо розкриття поняття моральної шкоди буде неповним, тому законодавець правильно вчинив, перелічивши у ст. 23 ЦК України лише способи прояву такої шкоди.

Моральна шкода полягає (ст. 23 ЦК України):

- у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна
- у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи

З наведеного можна зробити висновок, що моральна (немайнова) шкода у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, – це фізичні або душевні страждання, завдані фізичній особі неправомірними діями, якими порушуються її особисті немайнові права або які посягають на належне фізичній особі майно, а також приниження честі, гідності, ділової репутації фізичної особи.

Відповідно до ст. 23 ЦК України, моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

Моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів. Моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (ст. 1168 ЦК України).

Цивільне законодавство передбачає можливість відшкодування майнової шкоди, завданої особі внаслідок кримінального правопорушення, **за рахунок держави.**

**Відшкодування державою заподіяної внаслідок злочину
потерпілій особі шкоди**

Відшкодування
(компенсація) шкоди
фізичній особі, яка
потерпіла від кримінального
правопорушення
(ст. 1177 ЦК України)

Обов'язок держави
відшкодувати шкоду,
завдану каліцтвом, іншим
ушкодженням здоров'я
або смертю внаслідок злочину
(ст. 1207 ЦК України)

Відповідно до ст. 1177 ЦК України, шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується за законом. Необхідно зазначити, що, згідно до ч. 2 вказаної статті, має бути ухвалений спеціальний закон, який би врегульовував порядок відшкодування шкоди, завданої злочином, за рахунок держави.

Державою також відшкодовується шкода, завдана особі каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину (ст. 1207 ЦК України). В цьому випадку правом вимоги наділений не лише потерпілий, а й інші особи, яких визначено чинним законодавством, внаслідок смерті потерпілого (ст. 1200 ЦК): діти (до 18 років); учні, студенти (до закінчення навчання, але не більш як до досягнення 23 років); чоловік, дружина, батьки, які досягли пенсійного віку, встановленого законом (довічно); особи з інвалідністю (на строк інвалідності); непрацездатні особи, які були на утриманні потерпілого (протягом 5 років після його смерті). Умовами відповідальності держави у разі заподіяння шкоди особі каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину є такі:

- 1) не встановлено особу, яка вчинила злочин;
- 2) особа, яка вчинила злочин, є неплатоспроможною.

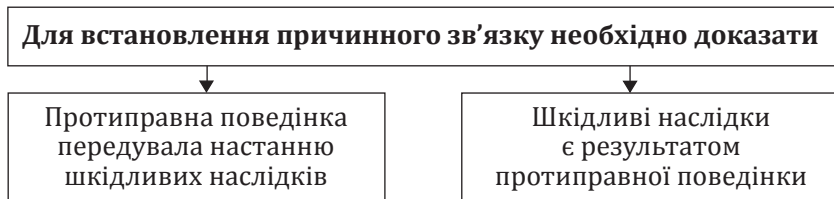
Враховуючи специфічність шкоди, яку завдано здоров'ю фізичної особи, держава має право зворотної вимоги до фізичної особи, винної у вчиненні злочину, щодо розміру коштів, витрачених на лікування особи, яка потерпіла від цього злочину (ч. 2 ст. 1191 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 1207 ЦК України, умови та порядок відшкодування державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим

ушкодженням здоров'я або смертю, встановлюються законом. Станом на 1 січня 2019 р. такий закон Верховною Радою України не прийнятий.

Наявність **причинного зв'язку** між протиправною дією і виникненням шкоди (майнової чи моральної (немайнової)) є також необхідною умовою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди. Юридична суть причинного зв'язку розкривається у самому законі, і вона полягає у тому, що неправомірно завдана майнова та моральна шкода відшкодовується особою, яка її завдала. Звідси випливає, що з'ясувати і встановити причинний зв'язок завжди означає дослідження того, наслідком чієї саме поведінки стало порушення належних потерпілому і охоронюваних законом особистих немайнових, а також майнових благ, чією саме поведінкою викликані особисті немайнові чи майнові втрати потерпілого.

Особливістю причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і завданою шкодою є те, що інколи він може складатися із декількох ланок, безпосередньо пов'язаних між собою в один ланцюжок.

Вина як умова виникнення обов'язку з відшкодування шкоди є елементом, що має суб'єктивне значення. Відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

На відміну від кримінального законодавства, де презюмується відсутність вини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду), цивільне законодавство виходить з принципу презумпції вини: особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

2.4. Визначення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди

Згідно з пунктом 3 частини 1 статті 91 КПК України, обставиною, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні, є вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Оскільки доказування виду та розміру відшкодування цивільного позову, заявленого в кримінальному провадженні, здійснюється за правилами, встановленими кримінальним процесуальним законодавством, характерна відмінність доказування цивільного позову в кримінальному судочинстві від доказування в цивільному судочинстві – це дія принципу публічності в кримінальному процесі. На відміну від цивільного процесу, де кожна сторона має сама доказувати те, на що вона посилається як на підставу для своїх вимог, в кримінальному – обов'язок доказування характеру матеріальної шкоди, її розміру, підстав цивільного позову покладається на слідчого, прокурора та, в установлених КПК України випадках, – на потерпілого (ч. 1 ст. 92 КПК України).

Розглянемо особливості визначення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди. Оскільки КПК України не регламентує цей порядок, слід керуватися цивільним законодавством.

У міжнародній судовій практиці існує декілька підходів до способу визначення майнового еквіваленту немайнової (моральної) шкоди. Серед них можна назвати такі, як функціональний, концептуальний та особистісний.

У **функціональному підході** зазначається, що вартість щастя та благополуччя встановити неможливо. Тому в судах постає завдання визначення для жертви такого розміру суми компенсації, який був би достатній для «розумного задоволення». Сума компенсації потерпілому буде залежати значною мірою від індивідуальних особливостей потерпілого.

Концептуальний підхід застосовує певну аналогію з майновою шкодою – будь-яка частина тіла має свою об'єктивну вартість та у випадку пошкодження чи повної втрати підлягає відшкодуванню. При концептуальному підході має враховуватися особа потерпілого, її соціальні та професійні, особисті уподобання та особиста вираженість реакції на обставини

злочину та інші негативні наслідки, які настали в зв'язку із вчиненим правопорушенням.

В Англії компенсації підлягає моральна шкода, яка призвела до тривалих психічних чи фізичних страждань – понад два тижні. Відповідно, встановлено мінімальну та максимальну суму такої компенсації – від 1 000 фунтів стерлінгів (за наявності помірного ступеня психічного розладу – від 6 до 16 тижнів) до 20 000 фунтів стерлінгів (у випадку дуже важкого психічного розладу, безповоротної втрати життєвої активності).

У США вважається, що з плином часу гострота негативних переживань та моральних страждань зменшується. Що далі від події завдання моральних чи фізичних страждань, то меншу суму має бути присуджено як компенсацію моральної шкоди.

Особистісний підхід полягає в тому, що первинні чинники моральної шкоди, які можуть завдавати моральних чи фізичних страждань і призвести до інших негативних наслідків для жертви правопорушення, проходять через сприйняття у свідомості самої потерпілої особи. Одні й ті ж незаконні дії та одні й ті ж наслідки таких незаконних дій для різних людей-потерпілих набувають особистого сенсу, що й призводить до тих чи інших негативних переживань, і, власне, саме це й обумовлює силу, тривалість таких переживань, отже зумовлює особистісну «ціну» моральної шкоди та, відповідно, визначає розмір можливої компенсації.

Наприклад, дві молоді жінки, приблизно одного віку, внаслідок правопорушення отримали однакові тілесні ушкодження, що призвели до численних шрамів на їх тілі. При цьому, як виявилось в ході психологічного обстеження, одна з них мала численні та сильно виражені негативні реакції і глибоко переживала з приводу погіршення своєї зовнішності. Інша потерпіла теж мала схожі негативні реакції, але вони були виражені меншою мірою.

Різниця в цьому відмінному сприйнятті одних і тих же негативних наслідків цими двома потерпілими пояснювалася тією відмінністю між ними, що перша потерпіла була незаміжня і мала на меті вийти заміж, чому тепер, як вона вважала, перешкоджало погіршення її зовнішності, а друга потерпіла вже була заміжня, мала дитину і хоча сприймала негативно наявність шрамів на тілі, проте не переймалася так сильно

погіршенням своєї зовнішності, оскільки це мало для неї інше, суб'єктивне значення, відмінне від першої потерпілої¹³.

Отже, застосування особистісного підходу дозволяє більш зважено підійти до питання обґрунтування моральних та фізичних страждань – крізь призму індивідуальних особливостей конкретної особи жертви правопорушення. Таким чином, розмір грошової компенсації моральної (немайнової) шкоди буде залежати від тих чи інших індивідуальних особливостей жертви правопорушення, отождивлення тих індивідуальних особливостей, які обумовлюють моральні страждання для заданої особи, і буде предметом доказування.

ВАЖЛИВО!

Чинне законодавство закріплює особистісний підхід визначення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди. Зокрема, розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення (ч. 3 ст. 23 ЦК України).

Питання визначення майнового еквіваленту моральних страждань є надзвичайно складним, оскільки оцінити вартість страждань жертви злочину неможливо. Тому основним завданням компенсації немайнової (моральної) шкоди має стати усунення або послаблення негативних психічних реакцій і станів людини, спричинених порушенням її прав. Цим пояснюється відмова законодавця від нормативної регламентації розміру грошової компенсації моральної шкоди і віднесення цього питання до компетенції суду.

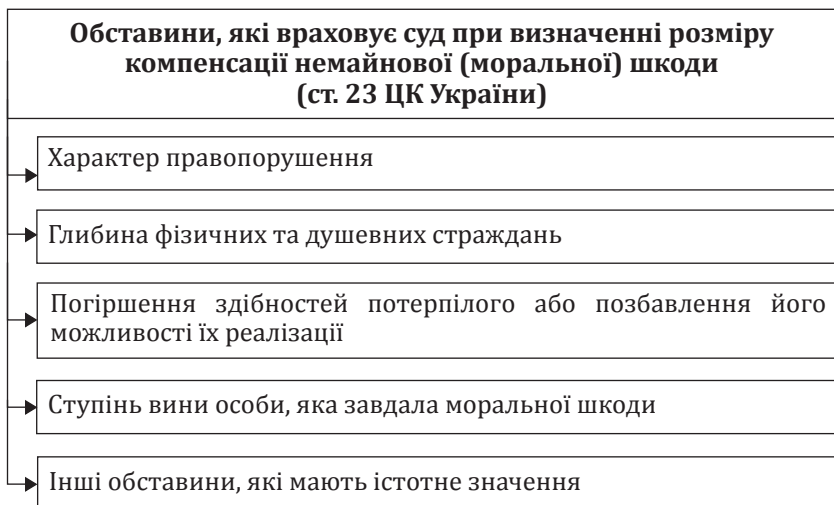
Зокрема, ч. 3 ст. 23 ЦК України передбачає, що розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом. Тобто моральна шкода може бути оцінена судом з використанням певних критеріїв судового погляду, на підставі об'єктивного та всебічного встановлення обставин кожної справи.

¹³ Реалізація права потерпілих від торгівлі людьми на компенсацію та відшкодування в Україні: аналіз ситуації / за ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко. К., 2012. С. 52–55.

Цивільний позивач у кримінальному процесі може вказати у позовній заяві бажану суму компенсації, однак така сума є не більш ніж думкою позивача про розмір компенсації, яка не має для суду правового значення. Потерпілий оцінює розмір завданої йому моральної шкоди суб'єктивно, тому суд повинен володіти орієнтовними критеріями для визначення об'єктивного розміру компенсації.

Ні у законодавстві, ні у судовій практиці немає чітких вказівок щодо визначення розміру компенсації моральної шкоди, а містяться лише посилення на низку обставин, які суди мають враховувати та оцінювати при розгляді справ про компенсацію моральної шкоди.

Відповідно до п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4, розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану.

За вище запропонованого законодавцем підходу **для встановлення розміру компенсації немайнової (моральної) шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, необхідно враховувати чотири групи чинників:**

1) *індивідуальні особливості потерпілого*. До уваги слід брати:

- вік, стать, соціальний статус, спосіб життя потерпілого, його ставлення до заподіювача шкоди;
- характер моральних страждань (прості переживання, душевні страждання, психічні страждання, пов'язані з фізичним болем (у цьому випадку слід також враховувати тяжкість ушкодження здоров'я – легке, середньої тяжкості, тяжке);
- вид психічних страждань (занепокоєння, нервозність, сором, приниження, страх, відчай);
- глибину моральних страждань (незначний душевний біль, значний, сильний, нестерпний, душевний біль руйнівної сили для здоров'я);
- істотність вимушених змін у житті потерпілого (неістотні, які можуть бути повністю чи частково відновлені, та істотні – які неможливо відновити);
- тривалість негативних наслідків (короткочасні, тривалі, довічні);
- час, що минув з моменту виникнення моральної шкоди в разі короткочасної чи тривалої дії негативних наслідків.

Оскільки суд не завжди здатний оцінити всі чинники самостійно, тож у справах про компенсацію моральної шкоди має призначатися психологічна, іноді і психіатрична, експертиза, результатом якої буде виявлення значних особистісних втрат позивача, наявності яких обумовлюється завдання моральних страждань.

ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ГРОШОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ЗАВДАНУ МОРАЛЬНУ ШКОДУ

Порядок призначення та проведення судово-психологічної експертизи регулюється Наказом Мін'юсту «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз» від 8.10.1998 р. Відповідно до п. 152 цієї інструкції, призначаючи судово-психологічну експертизу, експертові можна поставити такі запитання:

1. Чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравмівною для особи (прізвище, ім'я та по батькові)? Якщо так, то чи завдані особі (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?

2. Чи спричинені особі (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджуються у справі? Якщо особі (прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?

Експерт під час проведення експертизи оцінює розмір моральної шкоди в сумі, що дорівнює певній кількості мінімальних заробітних плат залежно від чинників, які зазначені в ч. 3 ст. 23 ЦК України.

Судово-психіатрична експертиза може встановити факт психічного захворювання чи близького до нього стану, ступінь ушкодження нервової системи, зворотність чи незворотність психічних змін, можливість видужання.

2) *об'єктивні обставини*. Так, якщо моральна шкода є наслідком фізичного болю чи страждань, яких особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, до уваги обов'язково має братися тяжкість тілесних ушкоджень, котрих зазнав потерпілий. Ознаки тілесних ушкоджень (тяжких, середньої тяжкості та легких) визначаються Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затвердженими Наказом Міністерства охорони здоров'я № 6 від 17.01.1995 р. Що тяжчих тілесних ушкоджень

азнав потерпілий, то на більшу суму компенсації моральної шкоди він може претендувати.

У злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, до уваги також можуть братися такі обставини: суспільна небезпечність злочину, спосіб його скоєння; суб'єктивна сторона злочину (вина); шкода, завдана здоров'ю потерпілого; соціальний стан та індивідуальні особливості потерпілого; наслідки, які настали в разі порушення честі, гідності, ділової репутації та ін.;

3) *ступінь вини потерпілого та матеріальне становище фізичної особи, яка завдала шкоди.* Відповідно до ст. 1193 ЦК України, шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Також, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом. Отже, в разі наявності грубої необережності потерпілого суд має в обов'язковому порядку врахувати цю обставину та зменшити розмір компенсації моральної шкоди.

Наприклад, якщо особа свідомо дає згоду на вилучення у неї органу взамін на грошову компенсацію, а в подальшому, не отримуючи домовлену суму коштів (або отримуючи її у меншому обсязі), заявляє у поліцію, її добровільна згода на заподіяння собі шкоди має враховуватися судом при вирішенні судом питання про розмір компенсації немайнової (моральної) шкоди.

Суд не може зменшувати розміру відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, врахувавши її матеріальне становище, якщо шкоди завдано вчиненням злочину;

4) *вимоги розумності та справедливості.* Відповідно до ст. 23 ЦК України, при визначенні розміру відшкодування немайнової (моральної) шкоди враховуються вимоги розумності і справедливості.

Моральну шкоду неможливо відшкодувати в повному обсязі, позаяк немає і не може бути точних критеріїв майнового вираження душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тож будь-який її розмір може мати суто умовне вираження. Тому *розумність* вимагає зважати на немайнову природу такої шкоди та зумовлену цим

фактом неможливість достовірного встановлення немайнових втрат потерпілого.

Справедливість у відносинах з відшкодування моральної шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, реалізується через покладення обов'язку компенсувати немайнові втрати на особу правопорушника.

Визначаючи розмір компенсації немайнової (моральної) шкоди, суддя бере за основу суму, яку заявляє цивільний позивач. Суд може змінити суму або залишити її такою, якою просить позивач. Визначаючи розмір компенсації немайнової (моральної) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні мотиви. В іншому разі, як свідчить практика, рішення може бути скасовано в частині компенсації моральної шкоди з причини невмотивованості визначення її розміру.

Наприклад, громадянин України в період з квітня 2002 р. по травень 2003 р. у складі організованої злочинної групи організував пошук та вербування в Україні понад 20 молодих дівчат, яким пропонувалося працевлаштування в модельному бізнесі в Російській Федерації, однак насправді використовували в порнобізнесі шляхом платного демонстрування їх оголених тіл на спеціальних сайтах у мережі Інтернет. Заявлені цивільні позови у кримінальному провадженні про відшкодування моральної шкоди судом задоволені, та стягнуто на користь потерпілих по 10 000 грн¹⁴.

Способи компенсації немайнової (моральної) шкоди	
→	<i>Компенсація немайнової (моральної) шкоди в грошовій формі (грошова форма передбачає здійснення виплат у національній валюті – гривні)</i>
→	<i>Компенсація немайнової (моральної) шкоди іншим майном (цінними паперами, автомобілем, побутовою технікою, меблями, одягом тощо)</i>
→	<i>Компенсація немайнової (моральної) шкоди в інший спосіб (ремонт житлового приміщення, перевезення, видавничі послуги, перукарські, косметологічні, медичні послуги тощо)</i>

¹⁴ Вирок апеляційного суду Харківської області від 19.11.2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44554334>

Розділ 3

ФОРМИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У ЗЛОЧИНАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

3.1. Цивільний позов у досудовому провадженні як форма забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочином

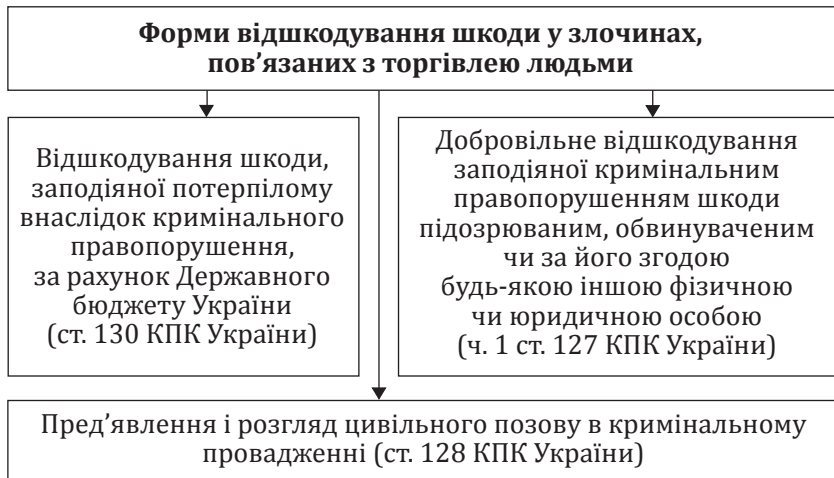
3.2. Інші форми забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

3.1. Цивільний позов у досудовому провадженні як форма забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочином

Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК України). Крім того, відповідно до ст. 8 КПК України, кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, за яким людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та обумовлюють зміст і спрямованість діяльності держави.

Стаття 16 Закону України «Про торгівлю людьми» декларує, що особа, якій встановлено статус особи, що постраждала від торгівлі людьми, має право на забезпечення: особистої безпеки, поваги, а також на одержання інформації щодо своїх прав та можливостей, викладеної мовою, якою володіє така особа; медичної, психологічної, соціальної, правової та іншої необхідної допомоги; тимчасового розміщення, за бажанням постраждалої особи та у разі відсутності житла, в закладах допомоги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми, на строк до трьох місяців, який у разі необхідності може бути продовжено за рішенням місцевої державної адміністрації, зокрема у зв'язку з участю особи як постраждалого або свідка у кримінальному процесі; відшкодування моральної та матеріальної шкоди за рахунок осіб, які її заподіяли, у порядку,

встановленому ЦК України; одноразової матеріальної допомоги у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; допомоги у працевлаштуванні, реалізації права на освіту та професійну підготовку.

Найефективнішим способом відшкодування майнової та/або компенсації моральної (немайнової) шкоди, заподіяної потерпілій від торгівлі людьми особі, є пред'явлення нею цивільного позову в кримінальному провадженні та набуття процесуального статусу цивільного позивача.

Цивільний позов у кримінальному провадженні – це вимога потерпілої від кримінального правопорушення фізичної або юридичної особи, чи її представника, а в передбачених законом випадках і прокурора, про відшкодування майнової і моральної шкоди, безпосередньо заподіяної кримінальним правопорушенням, до обвинуваченого або осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії, звернена до суду у формі, визначеній законом, яка підлягає розгляду ним і вирішенню в порядку кримінального провадження.

Суть цивільного позову в кримінальному процесі відображає його приватно-публічне призначення, оскільки відмова цивільного позивача від позову в кримінальному судочинстві

не припиняє кримінального провадження, на відміну від цивільного процесу, де відмова цивільного позивача від позову є підставою для закриття провадження у справі.

Відповідно до ст. 61 КПК України, цивільним позивачем у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди, та яка в порядку, встановленому КПК України, пред'явила цивільний позов.

Інститут цивільного позову у кримінальному провадженні є суміжним із позовним провадженням, який регулюється нормами ЦПК України. Загальні положення про відшкодування шкоди також визначені цивільним законодавством.

Водночас основні положення цивільного позову в кримінальному процесі викладені у ст. 128 КПК України, яка передусім визначає процесуальний статус цивільного позивача: особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Своєю чергою, **цивільним відповідачем** у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, котра в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та до якої пред'явлено цивільний позов (ст. 62 КПК України).

Згідно з нормами КПК України, права та обов'язки цивільного позивача та відповідача виникають з моменту подання позовної заяви органу досудового розслідування або суду (до початку судового розгляду).

На практиці виникають ситуації, коли інтереси цивільного позивача та відповідача можуть представляти їхні представники.

**Представником цивільного позивача, цивільного
відповідача у кримінальному провадженні можуть бути
(ст. 63 КПК України):**

→ особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником

→ керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю (якщо цивільним позивачем чи відповідачем є юридична особа)

Якщо ж цивільним позивачем є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, її процесуальними правами користується законний представник. Повноваження представника цивільного позивача, цивільного відповідача на участь у кримінальному провадженні підтверджуються документами, які передбачені ч. 2 ст. 63 КПК України. Представник користується усіма процесуальними правами цивільного позивача, цивільного відповідача, інтереси якого він представляє.

Кримінальне процесуальне законодавство не достатньою мірою регламентує питання змісту позовної заяви та наслідків порушення вимог законодавства щодо її наповнення.

Частина 4 ст. 128 КПК України констатує, що форма та зміст позовної заяви мають відповідати вимогам, установленим до позовів, які пред'являються у порядку цивільного судочинства. При розгляді цивільного позову в кримінальному провадженні норми ЦПК України застосовуються за умови, якщо вони не суперечать засадам кримінального судочинства.

Цивільним процесуальним законодавством форма і зміст позовної заяви встановлюються ст. 175 ЦПК України, яка передбачає низку вимог до такого документа.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позовна заява повинна містити:

1) найменування суду першої інстанції, до якого подається заява;

2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) сторін та

інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб-громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти;

3) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорується;

4) зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них;

5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини;

6) відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, зокрема, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору;

7) відомості про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися;

8) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності у позивача або іншої особи оригіналів письмових чи електронних доказів, копії яких додано до заяви;

9) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом справи;

10) підтвердження позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав.

Заразом цивільне процесуальне законодавство, на відміну від КПК України, детально регулює питання наслідків недотримання вимог щодо змісту такої заяви. Відповідно до ст. 185 ЦПК України, такими наслідками є залишення позовної заяви без руху з наданням строку для усунення недоліків.

Вимоги до змісту позовної заяви в кримінальному провадженні не можуть застосовуватися за аналогією з цивільним процесуальним законодавством повною мірою¹⁵. Тут потрібно враховувати, що кримінальне правопорушення може вчинятися в умовах неочевидності; підслідність і підсудність кримінального провадження може бути змінена до його закінчення, а отже, назва суду на момент подання цивільного позову може бути невідома чи змінена у зв'язку з об'єднанням кримінальних проваджень; злочин може бути вчинено декількома особами, з яких одна перебуває у розшуку, а інша затримана.

У позовній заяві про відшкодування майнової та/або компенсації моральної шкоди має бути зазначено, в чому полягає ця шкода, якими злочинними діями чи бездіяльністю її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується.

Потрібно зважити й на те, що цивільний позов може подаватися не лише під час судового розгляду кримінального провадження, а й до його початку, коли цивільний позивач може не володіти окремими відомостями, що входять до предмета доказування і передбачені у ст. 91 КПК України. Це може бути вид і розмір заподіяної шкоди, особа відповідача, обставини справи та ін.

Доказування цивільного позову, що був заявлений у кримінальному провадженні, відбувається за правилами, встановленими КПК України, однак при розгляді цивільного позову в кримінальній справі з питань, не врегульованих цим Кодексом, суд може керуватися відповідними нормами ЦПК України, за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства.

¹⁵ Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. С. 4.

На відміну від цивільного процесу, обов'язок доказування під час розслідування кримінального правопорушення покладається на органи досудового розслідування та прокурора (ст. 92 КПК України), які наділені відповідними повноваженнями.

Міжнародний досвід щодо пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні

Кримінальний процесуальний закон європейських країн континентальної системи права не містить жорстких формальних вимог до змісту позовної заяви. Наприклад, кримінально-процесуальне законодавство Бельгії взагалі не встановлює жодних вимог до оформлення чи змісту позовної заяви про відшкодування шкоди в кримінальному провадженні. Французьке законодавство передбачає можливість пред'явлення цивільного позову навіть усно в судовому засіданні. Законодавство Чехії лише встановлює, що позовна заява має містити підстави та розмір позову про відшкодування.

Якщо особа вже подавала позов про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або суспільно небезпечним діянням, у порядку цивільного, господарського або адміністративного судочинства і їй було відмовлено в позові, цей факт позбавляє цивільного позивача права пред'являти той самий позов у кримінальному провадженні.

За результатами розгляду цивільного позову судом може бути винесено рішення про залишення позову без розгляду (ст. 129 КПК України). У такому випадку особа, позов якої залишено без розгляду, має право пред'явити його в порядку цивільного судочинства.

Відмова в позові про відшкодування (компенсації) шкоди без зазначення підстав для такої відмови та без чіткого визначення, з приводу якої шкоди виникав спір, є здійсненою судом з порушенням вимог цивільного процесуального законодавства. Також відмова в позові про відшкодування (компенсації) шкоди позбавляє потерпілих права на відшкодування будь-якої шкоди в майбутньому.

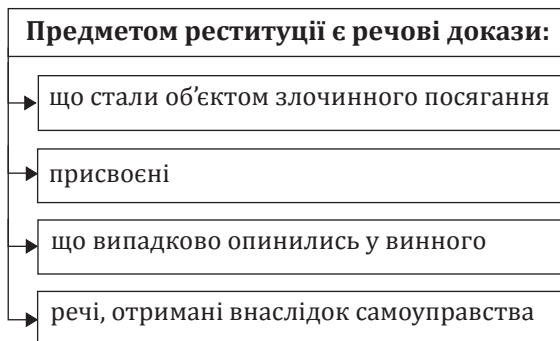
Важливим моментом є те, що необхідно приділяти увагу інтересам потерпілих осіб, навіть якщо вони відмовляються заявляти цивільні позови. Цей факт обумовлений тим, що злочини торгівлі людьми завдають потерпілим значної моральної шкоди, що проявляється в моральних та фізичних стражданнях, пов'язаних з їх сексуальною чи трудовою експлуатацією, приниженням їхньої людської честі та гідності, негативно впливає на їхній психічний та фізичний стан здоров'я тощо.

3.2. Інші форми забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

Під реституцією в українському цивільному законодавстві розуміється обов'язок повернення сторонами, які уклали договір, всього отриманого ними за правочином у разі визнання його недійсним або відшкодування вартості отриманого за угодою в грошах. Отже, реституція – це наслідок визнання правочину недійсним та повернення однієї або обох сторін до попереднього (до виконання договору) стану.

У кримінальному процесі цей термін означає відновлення матеріального стану, який існував до злочину, особи, котра постраждала від цього злочину.

Чинний КПК України практично не включає кримінально-правову реституцію до форм усунення злочинних наслідків (ст. 127 КПК України), тож і не містить будь-якої дефініції цієї форми відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Слід зазначити, що в нормах міжнародного права під реституцією розуміється повернення власності або здійснення виплати за заподіяну шкоду, відшкодування понесених у зв'язку зі злочином витрат, надання послуг і відновлення в правах потерпілих, їх сімей або утриманців правопорушниками чи особами, що несуть відповідальність за їхню поведінку.

Матеріальний стан особи, яка постраждала від злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, може бути відновлено не тільки шляхом повернення їй речових доказів, а й шляхом повернення таких самих речей чи сплати їхньої вартості.

Речові докази, що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливе без зайвих труднощів або витрати на забезпечення спеціальних умов зберігання яких співмірні з їхньою вартістю, а також речові докази у вигляді товарів чи продукції, що піддаються швидкому псуванню,

→ повертаються власнику (законному володільцю) або передаються йому на відповідальне зберігання, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження

→ передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду для реалізації, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження

→ знищуються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду, якщо такі товари або продукція, що піддаються швидкому псуванню, мають непридатний стан

→ передаються для їх технологічної переробки або знищуються за рішенням слідчого судді, суду, якщо вони належать до вилучених з обігу предметів чи товарів, а також якщо їх тривале зберігання небезпечне для життя чи здоров'я людей або довкілля

Кримінально-правова реституція – це діяльність уповноважених органів, які здійснюють досудове розслідування, спрямована на відновлення порушеного кримінальним правопорушенням майнового становища особи, котра потерпіла від злочину, пов’язаного з торгівлею людьми, шляхом повернення їй неправомірно відчуженого майна – речових доказів, безпосередньо втрачених нею внаслідок протиправного діяння, а в разі потреби й шляхом повернення таких самих речей або сплати їхньої вартості, яке проводиться з ініціативи цих органів та безпосередньо ними на прохання або зі згоди потерпілої особи.

Необхідною підставою реалізації кримінально-правової реституції є як ініціатива органу на застосування цієї форми відшкодування порушеного майнового стану потерпілої особи, так і процесуальна діяльність цього органу, яка на стадії досудового розслідування ставить перед собою з’ясування і вирішення низки питань, що передують підсумковому акту. Такими питаннями є:

- які заходи повинні бути вжиті для знаходження, вилучення і збереження майна як можливого джерела відшкодування шкоди
- чи належить вилучене потерпілому і чи може воно вважатися речовим доказом
- чи не є майно нажитим злочинним шляхом
- чи не є спірним майно, що може потягнути цивільний спір про право на нього в суді
- чи можна видати майно, визнане речовим доказом, потерпілому без шкоди для вирішення справи по суті
- чи не є речі обмежені або заборонені в цивільному обігу

Варто вказати, що кількість та необхідність проведення тих чи інших слідчих (розшукових) дій і розшукових заходів залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема від характеру кримінального правопорушення, його наслідків, етапів руху кримінального провадження і т. ін.

Як показує практика, застосування реституції в кримінальному провадженні хоча і не завжди можливе, але вона є найшвидшим способом захисту інтересів потерпілих від кримінального правопорушення.

Найбільш проблемними на практиці є ситуації, коли потерпілий виявляє бажання відмовитися від повернення йому об'єкта посягання у кримінальному правопорушенні. В таких ситуаціях можливі декілька варіантів. Перший – коли незаконно вилучене у постраждалого майно було піддано радикальним

змінам (великий ступінь зносу, перероблення тощо) або зазнало незначних змін (втрата деяких корисних властивостей предмета, деформація). Другий – коли основні характеристики викраденого предмета лишилися незмінними, однак в силу суб'єктивних чинників потерпілий не бажає отримувати назад у особистісне володіння викрадені в нього речі.

При поверненні потерпілій особі предметів, які є речовими доказами, слідчим має бути винесено окремий процесуальний документ – постанову, а особа, яка отримала такі речі, надає відповідну розписку про їх отримання

Розглядаючи традиційні, законодавчо встановлені форми відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, вважаємо за необхідне додати до них також і спосіб, який широко застосовується на практиці – добровільне відшкодування шкоди.

Під час досудового розслідування питання добровільного відшкодування шкоди мають особисто обговорюватися між потерпілим і підозрюваним або між їхніми представниками, законними представниками.

При цьому основним доказом, що підтверджував би відшкодування потерпілому шкоди, має бути відповідна розписка, яку надавав потерпілий чи його законний представник, передана слідчому і долучена ним до матеріалів кримінального провадження. В інших випадках розписка відбирається безпосередньо слідчим від потерпілого чи його законного представника. Однак лише в останньому випадку дотримано баланс прав і законних інтересів сторін, адже участь у процедурі добровільного відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням органу досудового розслідування, унеможливує різного роду негативні нюанси, що можуть виникнути в подальшому кримінальному провадженні (скажімо, шантаж потерпілого підозрюваним чи навпаки, заперечення потерпілим отримання відповідної компенсації тощо).

Праву підозрюваного, обвинуваченого та підсудного на добровільне відшкодування повинен передувати обов'язок слідчого, прокурора з його роз'яснення, як, наприклад, це має місце у ст. 469 КПК України «Ініціювання та укладення угод», де в ч.7 зазначається: «Слідчий, прокурор зобов'язані поінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення».

Посадові особи, які провадять досудове розслідування, зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому право на добровільне відшкодування шкоди разом з роз'ясненням останнім їхніх процесуальних прав на початку досудового розслідування.

Доречно сказати, що таке роз'яснення мусить мати місце лише за наявності достатніх даних про те, що кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду. Коли ж установити наявність шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на початку досудового розслідування з тих чи інших причин неможливо, доцільно роз'яснювати право на добровільне відшкодування одразу ж після встановлення наявності такої шкоди.

Важливим моментом, на який теж необхідно звернути увагу, є процесуальне оформлення роз'яснення цього права підозрюваному чи обвинуваченому. Для такої процесуальної дії потрібно скласти окремий протокол (або письмову розписку) про роз'яснення підозрюваному права, з якої вбачатиметься, що органом досудового розслідування повною мірою донесено підозрюваному чи обвинуваченому таке право.

У наведених процесуальних документах має бути вказано особисті ПІБ особи, якій роз'яснюється право, короткий виклад інкримінованого діяння, зазначено про право на добровільну компенсацію шкоди потерпілій особі, правові стимули, які винний може отримати у разі добровільного відшкодування цієї шкоди.

Добровільне відшкодування можливе різними способами:

↓

виплатою грошового еквівалента заподіяних збитків, а також компенсації ним моральної шкоди

↓

натуральним, зокрема передачею певних речей, цінностей, ремонтом пошкоджених речей тощо за умови, що на такий спосіб відшкодування одержана згода потерпілого і він прийняв його

Ще одним способом усунення негативних наслідків, заподіяних злочином, пов'язаним із торгівлею людьми, є відшкодування завданої потерпілому шкоди за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК України). Проте цей спосіб

відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому реалізується лише у випадках та порядку, передбачених окремим законом.

Стаття 1177 ЦК України також у загальних рисах передбачає відшкодування потерпілому завданої злочином шкоди державою (коштом Державного бюджету України).

Норма цивільного матеріального права встановлює спеціальні обставини, наявність яких є необхідною для її реалізації, а саме:

- заподіяння кримінальним правопорушенням саме майнової (а не фізичної чи моральної) шкоди
- заподіяння майнової шкоди лише фізичній особі
- невстановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або ж її неплатоспроможність
- якщо встановлена особа, яка вчинили кримінальне правопорушення, переходується від органів досудового розслідування з метою уникнення покарання

Так само ст. 1207 ЦК України покладає на державу обов'язок відшкодувати потерпілим шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину (в останньому випадку особам, які визнані потерпілими внаслідок смерті загиблої особи), за тих же обставин. Однак умови та порядок відшкодування такої шкоди потерпілому названі норми цивільного права не передбачають, відсилають до окремого закону, якого ще досі не прийнято.

Розділ 4

ПРОЦЕСУАЛЬНІ СПОСОБИ І ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У ЗЛОЧИНАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

4.1. Порядок встановлення шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

4.2. Проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

4.3. Міжнародно-правова допомога у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

4.1. Порядок встановлення шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

Проаналізована кримінологічна характеристика категорій потерпілих від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини свідчить про малозабезпеченість категорій громадян, які піддаються різним формам експлуатації.

ВАЖЛИВО!

Заподіяна злочином шкода – це обов'язковий елемент доказування у кримінальному провадженні, а тому повне, всебічне та об'єктивне дослідження всіх обставин справи неможливе без доведення шкоди, заподіяної злочином.

Під час допитів потерпілих від торгівлі людьми необхідно ретельно з'ясовувати наявність завданої їм матеріальної, фізичної, моральної шкоди, надавати належні роз'яснення щодо заявлення цивільного позову та накладення майнових стягнень.

При доказуванні характеру і розміру шкоди, завданої потерпілому кримінальним правопорушенням, потрібно встановити такі факти

- дії, які заподіяли шкоду, в їх конкретному вираженні в кожному окремому випадку
- наявність шкоди, заподіяної особі чи її майну, у їх конкретному вираженні
- наявність причинного зв'язку між діями особи, притягнутої до кримінальної відповідальності, і шкодою
- вину заподіювача шкоди
- майновий стан особи, яка заподіяла шкоду
- розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню

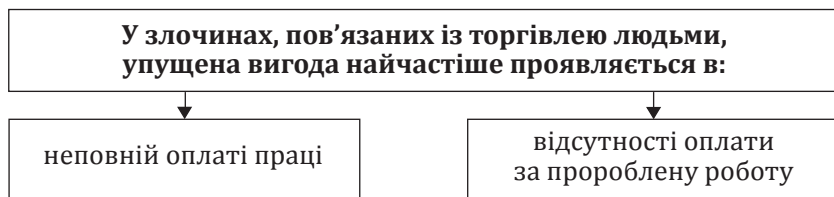
ВАЖЛИВО!

Питання про причинно-наслідковий зв'язок між учиненим кримінально караним діянням та спричиненою шкодою повинен бути встановлений у найкоротший строк після отримання повідомлення про злочин.

Кримінологічний аналіз злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, свідчить, що найчастіше майнова шкода проявляється у супутній майновій шкоді та упущеній вигоді.

Слід зазначити, що поняття «упущена вигода», «неодержані доходи» і «втрачена вигода» в актах законодавства вживаються як тотожні.

ВАЖЛИВО!

Упущена вигода не включається до розміру майнової шкоди, що застосовується при кваліфікації злочину, однак може бути предметом цивільного позову у кримінальному провадженні.

У процесі встановлення майнової шкоди потрібно звернути увагу на можливі втрати особистого майна потерпілих. Зокрема, часто трапляються випадки, коли потерпілі, втікаючи від експлуатації, залишають своє майно у правопорушників. Майнова шкода у такому разі вказується зі слів потерпілого під час допиту, це можуть бути особисті речі, такі як предмети одягу або інструменти.

Серед шляхів збирання доказової бази у напрямку встановлення шкоди у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми, акцентувати увагу доцільно на призначеннях експертиз.

Згідно з чинним КПК України, судова експертиза може бути призначена одразу ж після внесення інформації про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

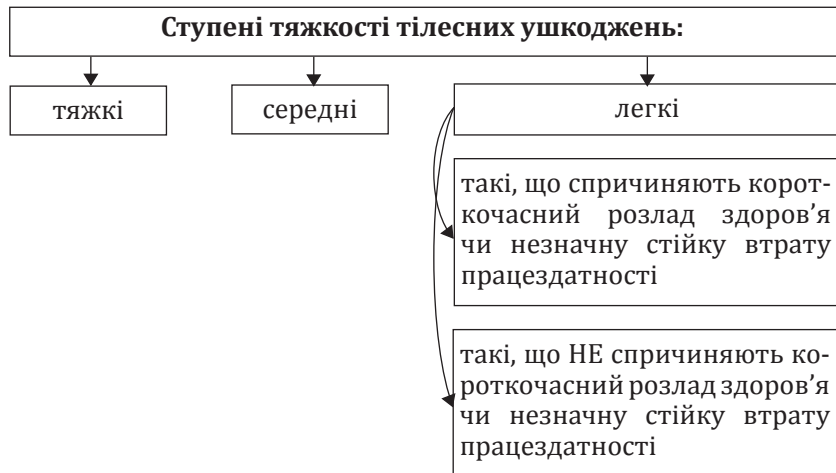
Судова експертиза як один зі засобів доказування сприяє всебічному, повному й об'єктивному дослідженню обставин справ, постановленню законних і обґрунтованих судових рішень. Висновок експерта є процесуальним джерелом доказів, має надзвичайно важливе значення під час доказування характеру і розміру шкоди, завданої злочином.

Підставою для призначення експертизи є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, які необхідні для вирішення певних питань у кримінальному провадженні.

Жертви торгівлі людьми у формі трудової експлуатації (примусової праці) часто опиняються у шкідливих, неналежних умовах праці та утримання (відсутність достатнього харчування, належного спального місця, санітарно-гігієнічних умов), у ситуації, коли до них застосовується фізичне насильство, погрози, заподіяння мук.

До компетенції судово-медичної експертизи належить експертиза потерпілих. Серед ситуацій, у яких можливе визначення грошового еквіваленту моральної шкоди, слід звернути

увагу на заподіяння шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості; ненадання допомоги хворому, що спричинює певні наслідки; насильницькі дії сексуального характеру тощо. Судово-медичне визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень проводять згідно з Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України та Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень.

ВАЖЛИВО!

Витрати на відновлення фізичного здоров'я вираховуються у грошовому еквіваленті та відносяться до майнової шкоди.

Тілесне ушкодження – поняття не тільки медичне, але й юридичне. З точки зору кримінального права, тілесне ушкодження – це протиправне, навмисне чи необережне (без наміру позбавити життя) заподіяння шкоди здоров'ю однією особою іншій особі. Воно може бути викликане дією (завдання удару, спричинення опіків) або бездіяльністю винного. З медичної точки зору, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їхніх функцій, що виникає як наслідок одного чи кількох зовнішніх

ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. В основу визначення тяжкості тілесних ушкоджень покладені: небезпечність ушкодження для життя, шкода, заподіяна здоров'ю, тривалість розладу здоров'я.

Негативні зміни у майновій сфері можуть виявитися у витратах, пов'язаних з корекцією або функціональною компенсацією тілесних недоліків та втрати доходу. Таким чином, будь-яка тілесна шкода з метою її відшкодування «перетворюється» на моральну шкоду та майнову.

Оскільки найпоширенішими формами торгівлі людьми є сексуальна експлуатація, використання у порнобізнесі, а жертвами можуть бути як жінки, діти, так і чоловіки, необхідно приділити увагу експертизам з приводу статевих злочинів.

Сексуальна експлуатація – це один із видів експлуатації праці людини, зокрема в галузі проституції (здійснення природних статевих актів, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинення будь-яких інших дій сексуального характеру з метою отримання доходів, а не на основі приязні чи особистої симпатії) чи в суміжних з нею сферах.

Використання в порнобізнесі – це фактичне використання людини для створення предметів порнографічного характеру, незалежно від її ролі в цьому процесі.

За таких обставин завдання судово-медичного експерта полягає у виявленні таких медичних даних, які можуть слугувати для органів розслідування та суду доказом факту, що відбулися статеві зносини, а також що застосовувалося фізичне насильство для подолання опору потерпілих, яке обумовлене небажанням вступати у статевий зв'язок.

З метою доведення факту заподіяння моральної шкоди і її розміру виникає необхідність призначати психологічну експертизу. Об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи. Психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення і викликають певні правові наслідки.

ВАЖЛИВО!

При встановленні та відшкодуванні моральної шкоди важливе значення надається експертному дослідженню психологічного стану потерпілого на предмет наявності моральної шкоди.

Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи емоційних реакцій та станів. Психологічне дослідження проводиться у зв'язку з необхідністю висвітлення психологічних аспектів справи з метою об'єктивного та всебічного вирішення питання про моральну шкоду у суді. Під час проведення даної експертизи використовуються психологічні методики, спрямовані на обстеження індивідуально-психологічних властивостей людини (характеру та рівня протікання психічних процесів, особистісних властивостей) та емоційних проявів під впливом життєвих подій, а також методик, що дають можливість структурувати особливості психологічних аспектів з урахуванням конкретних обставин у справі з метою подання їх у кількісних показниках.

Слід зазначити, що поняття «фізичні страждання» не збігається за своїм змістом із поняттям «фізична шкода» або «шкода здоров'ю».

Потрібно звертати особливу увагу на психічний і фізичний стан потерпілих, такі особи можуть перебувати у незадовільному фізичному та психічному стані, про що засвідчують ознаки фізичного і психічного виснаження через обмеженість харчування чи сну, недостатність особистої гігієни, надмірне хвилювання чи страх, сором, замкнутість тощо.

**Питання, які можуть ставитися перед експертом
при призначенні судово-медичної експертизи живих осіб**

- Чи є в ОСОБИ (прізвище, ім'я та по батькові) тілесні ушкодження? Якщо є, то який вони мають характер і локалізацію та яка їх давність і ступінь тяжкості?
- Чим і яким способом завдані тілесні ушкодження?
- Від якого виду травматичної дії утворилися тілесні ушкодження?
- Яким предметом завдані тілесні ушкодження?
- В який термін завдано кожне з тілесних ушкоджень чи їх група?
- Чи могли бути отримані тілесні ушкодження під час падіння з висоти власного зросту?
- Чи доступні тілесні ушкодження для завдання власною рукою?
- Чи є на тілі ОСОБИ (прізвище, ім'я та по батькові) ушкодження, характерні для зґвалтування?
- Які наслідки спричинили статеві зносини?

Питання, які можуть бути поставлені на вирішення спеціаліста-психолога

- Чи є у підекспертної ОСОБИ (прізвище, ім'я та по батькові) зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини)?
- Чи є ситуація, що досліджується у справі, психотравмівною для ОСОБИ (прізвище, ім'я та по батькові)? Якщо так, то чи завдані ОСОБІ (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?
- Чи спричинені ОСОБІ (прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджуються у справі?
- Якщо ОСОБІ (прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?
- Якщо задана ситуація була психотравмівною, то чи заподіяна ОСОБІ (прізвище, ім'я та по батькові) внаслідок зазначеного моральна шкода з психологічної точки зору?
- Якщо так, то який можливий розмір відшкодування заподіяної ОСОБІ (прізвище, ім'я та по батькові) моральної шкоди з психологічної точки зору?

4.2. Проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

За наявності достатніх даних про те, що кримінальним правопорушенням заподіяна шкода, спричинені видатки, яких зазнав заклад охорони здоров'я на лікування потерпілого від злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, органи досудового розслідування, прокурор зобов'язані вжити заходів для забезпечення відшкодування шкоди, зокрема з метою забезпечення цивільного позову.

Ці заходи мають процесуальний характер і здійснюються органами, посадовими особами в силу своїх службових обов'язків, при цьому нерідко незалежно від волевиявлення потерпілої сторони і від того, чи заявлений цивільний позов про відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Сам факт спричинення шкоди кримінальним правопорушенням зобов'язує органи досудового розслідування вчиняти дії, скеровані на забезпечення її відшкодування, що можуть здійснюватися різними способами.

Під забезпеченням відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, потрібно розуміти діяльність органів досудового розслідування, спрямовану на реалізацію установлених кримінально-процесуальним законодавством способів і засобів з метою захисту порушених майнових та немайнових прав і законних інтересів потерпілих осіб шляхом відшкодування майнової і компенсації моральної шкоди.

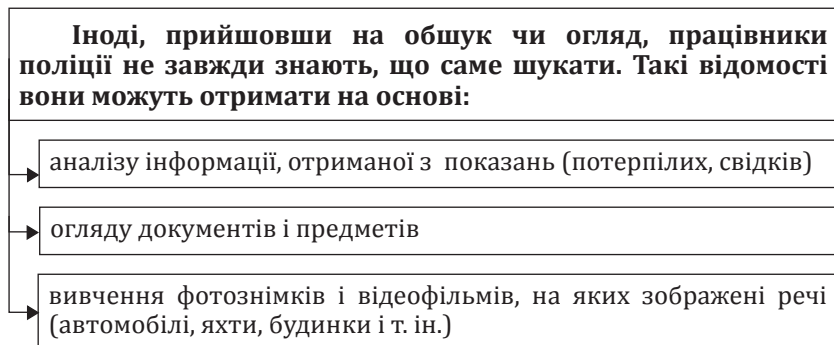
Значення слідчих (розшукових) дій для забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, полягає в тому, що вони є основним способом збирання доказів і звідси – основним засобом всебічного, повного та неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження, досягнення його завдань. Які слідчі (розшукові) дії і в якій послідовності будуть проведені, залежатиме від конкретних обставин кримінального провадження, внутрішнього переконання слідчого чи прокурора, заявлених стороною захисту клопотань.

Слідча (розшукова) дія повинна проводитися тільки за наявності для того законних підстав. Закон відносить до таких підстав наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення мети слідчої (розшукової) дії. Мета слідчої (розшукової) дії вказується у конкретних статтях, які врегульовують процесуальний порядок їх проведення.

Вирішення питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, об'єктивно потребує вжиття заходів зі забезпечення кримінального провадження, а також проведення комплексу слідчих (розшукових), а в окремих випадках і негласних слідчих (розшукових) дій.

До процесуальних способів і засобів органів досудового розслідування, спрямованих на забезпечення відшкодування шкоди потерпілому у злочинах, пов'язаних торгівлею людьми, можна віднести:

- доказування характеру і розміру шкоди, заподіяного кримінальним правопорушенням
- роз'яснення потерпілим їхніх прав пред'являти до підозрюваного (обвинуваченого) чи до осіб, які в силу закону несуть майнову відповідальність за шкоду, заподіяну його (їх) злочинним діями, цивільний позов і його стягнення; процесуальне визнання потерпілих цивільними позивачами і залучення до кримінального провадження цивільних відповідачів, роз'яснення їхніх процесуальних прав
- проведення слідчих та інших розшукових процесуальних дій, спрямованих на виявлення майна підозрюваного, обвинуваченого чи осіб, які в силу закону несуть майнову відповідальність за шкоду, спричинену винною особою (оглядів: місцевості, приміщень, речей та документів, обшуків, допитів, залучення експертів та проведення експертиз, пред'явлення для впізнання: особи, речей), зокрема майна, здобутого злочинним шляхом, у кого воно б не знаходилось
- давання доручень оперативним підрозділам провести оперативно-розшукові заходи для виявлення майна підозрюваного та інших осіб, які в силу закону несуть майнову відповідальність за дії винної особи, а також майна, здобутого злочинним шляхом; з'ясування місця їх знаходження з метою забезпечення відшкодування шкоди
- звернення до слідчого судді з клопотанням про накладення арешту на вклади, цінності та інше майно підозрюваного чи осіб, які в силу закону несуть майнову відповідальність за шкоду, спричинену їх діями, де б це майно не знаходилось
- тимчасовий доступ до речей, документів, опис та вилучення майна, на яке накладено арешт. У разі потреби і залежно від виду описаного майна воно може бути передано на збереження підприємствам, установам, організаціям чи членам сім'ї підозрюваного, обвинуваченого або іншим особам
- повернення потерпілим (власникам чи законним володільцям) речей – об'єктів злочинного посягання, які були визнані в кримінальному провадженні речовими доказами, а також їх передача на збереження підприємствам, установам, організаціям для реалізації, якщо вони не можуть бути повернені потерпілому

Під час досудового розслідування особи, які вчинили злочини, пов'язані з торгівлею людьми, можуть використовувати такі способи протидії слідству, зокрема щодо розшуку майна, як-от:

- підкуп, залякування і фізичний вплив стосовно потерпілих осіб, свідків та членів їхніх сімей з метою примусити їх відмовитися від надання свідчень чи змінити вже надані свідчення;
- усунення свідків і потерпілих;
- створення перешкод розслідуванню шляхом використання корупційних зв'язків в органах влади, правоохоронних органах, засобах масової інформації з метою закриття кримінального провадження;
- використання нелегальних каналів зв'язку з заарештованими для узгодження лінії поведінки на слідстві;
- симуляція (підозрюваним) різних захворювань;
- використання наперед підготовленого алібі;
- переховування підозрюваних за межами України;

- цілеспрямована дискредитація оперативно-розшукових співробітників і слідчих, зокрема шляхом подання скарг і заяв наклепницького характеру;

- погрози бивством слідчому, який веде розслідування, його близьким;

- спроби вербування співробітників органів внутрішніх справ з метою їх використання як інформаторів про плани слідства і оперативно-розшукових органів;

- підкуп свідків, оперативних працівників тощо.

Детально розроблено заходи для усунення такого роду протидії, які узагальнено можна представити як:

1) прогнозування поведінки підозрюваного/обвинуваченого і застосування запобіжних заходів:

- зважений підбір понять (не зацікавлених у результаті справи; здатних адекватно сприймати обстановку, хід і результати слідчої (розшукової) дії);

- своєчасне проведення поквартирних обходів з метою виявлення свідків учинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із розкраданням, знищенням, пошкодженням тощо чужого майна;

- глибокий аналіз обстановки місця події з метою виявлення ознак інсценування некримінальних подій, інших кримінальних правопорушень, розкрадань, скоєних іншими особами;

- швидке проведення обшуку (за наявності достатніх даних) з метою недопущення приховування та використання зокрема викраденого майна;

- вжиття заходів до фізичної охорони свідків і потерпілих;

- своєчасне обрання запобіжного заходу, також у вигляді взяття під варту для усунення фізичного і психічного тиску на свідків та потерпілих, якщо для цього є підстави;

2) чітке дотримання процесуального порядку слідчих (розшукових) дій з метою попередження можливих спроб підозрюваного поставити під сумнів їхні результати;

3) наступальна тактика слідчих (розшукових) дій (попередження спроб змови допитуваних осіб, а також одночасного допиту двох і більше осіб, відхилення необґрунтованих клопотань підозрюваного / обвинуваченого тощо);

4) вжиття заходів для захисту – охорони слідчого і його близьких родичів та їхнього майна тощо;

5) правильне використання засобів фотозйомки, звуко- та відеозапису під час фіксації слідчих та інших процесуальних дій.

У разі вирішення питань про тимчасове вилучення майна і подальше накладення на нього арешту прокурор, слідчий мають володіти достовірною інформацією про його власників. Доцільно зважати на те, що достатньо часто особи, які вчиняють злочини, з метою уникнення можливої у майбутньому конфіскації власного майна, відшкодування шкоди реєструють (оформлюють) його, зокрема, на своїх родичів, знайомих, друзів.

Факти штучного оформлення майна на підставних осіб можуть бути доведені у спосіб проведення ретельних допитів останніх, а також членів їхніх сімей, знайомих, сусідів щодо:

- рівня матеріального благополуччя фіктивних «власників»
- їх роду занять
- способу життя
- обставин «придбання» майна та матеріальних джерел для цього
- часу придбання
- характеру стосунків зі справжніми власниками відповідного майна тощо

Таким чином, на момент звернення з клопотанням про арешт майна до слідчого судді відповідні докази вже мають бути в розпорядженні органу досудового розслідування.

Тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку). Серед цих документів можуть бути й такі, які засвідчують право власності на рухоме і нерухоме майно, кошти тощо.

Застосування такого заходу не допускається, якщо слідчий, прокурор не доведе, що:

→ існує обґрунтована підозра стосовно вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження

→ потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання у права і свободи особи, про який ідеться в клопотанні слідчого, прокурора

→ може бути виконано завдання, для досягнення якого слідчий, прокурор звернувся із клопотанням

Для забезпечення відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди важливе значення має така процесуальна дія, як тимчасове вилучення майна (ст. 167 КПК України), що полягає у фактичному позбавленні підозрюваного можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним його майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення.

Тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони:

- підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди
- надані особі з метою схилити її до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та (або) матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи як винагорода за його вчинення
- є предметом кримінального правопорушення, пов'язаного з їх незаконним обігом
- набуті в результаті вчинення кримінального правопорушення, є доходами від них, або на які було спрямоване кримінальне правопорушення

Тимчасове вилучення майна здійснюється:

при затриманні особи у порядку,
передбаченому статтями 207, 208
КПК України

під час обшуку, огляду

Слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа під час затримання або обшуку і тимчасового вилучення майна або негайно після їх здійснення зобов'язані скласти відповідний протокол.

Тимчасово вилучене майно повертається особі, у якої воно було вилучено, у разі:

якщо клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна було подано до суду пізніше наступного робочого дня після вилучення майна

клопотання про тимчасовий арешт майна надійшло до суду після закінчення 72 годин з моменту його вилучення

Звернемось тепер до одного з найдієвіших способів забезпечення відшкодування заподіяної шкоди – арешту майна.

Арешт майна – це один зі заходів забезпечення кримінального провадження, суть якого полягає у тимчасовому позбавленні підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, можливості відчужувати певне його майно, розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його.

Також арешт майна може накладатися на майно юридичних осіб, оскільки часто вони задіяні у вчиненні злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Арешт майна має тимчасовий характер, позаяк остаточне рішення про те, що належить вчинити з майном, яке арештоване, буде прийнято судом при ухваленні вироку (ст. 368 КПК України).

Не допускається накладення арешту на житлове приміщення шляхом заборони використання його, якщо в ньому на законних підставах проживають будь-які особи.

Правовою підставою арешту майна є ухвала слідчого судді або суду. Це положення обумовлено вимогою ст. 41 Конституції України, яка передбачає виключно судовий порядок позбавлення права власності.

З метою встановлення місцезнаходження майна, на яке може бути накладено арешт, прокурор, слідчий наділений повноваженнями:

→ витребовувати та отримувати від компетентних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, службових осіб відомості щодо власності (рухомого та нерухомого майна), яке належить певним особам, у тому числі підозрюваному й іншому члену подружжя (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 9 ч. 2 ст. 40, ч. 2 ст. 93 КПК України), і часу його придбання (реєстрації)

→ витребовувати та отримувати в банківських установах інформацію за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 9 ч. 2 ст. 40 та ч. 2 ст. 93 КПК України, ст. 60, п. 3 ч. 1 ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), а також за рішенням суду – про відкриті на ім'я підозрюваного та іншого члена подружжя рахунки і наявні на них кошти (ст. 60, п. 2 ч. 1 ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність»)

→ допитувати як свідків співробітників, сусідів, родичів підозрюваного щодо майна, яке належить останньому, та місця його знаходження (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 224 КПК України)

→ допитувати підозрюваного, водночас правильно застосовуючи тактичні прийоми, які дають можливість завулювати дійсну мету слідчої дії через з'ясування схильностей та інтересів такої особи, як-то: розмова про місця відпочинку та його види, транспортні засоби, цінності тощо (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 224 КПК України)

→ витребовувати та отримувати декларації (довідки) про доходи підозрюваного, його подружжя, інших осіб (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 224 КПК України)

→ письмово доручати оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення наявного в підозрюваного (подружжя) майна та ймовірних місць знаходження такого майна (п. 5 ч. 2 ст. 36, п. 3 ч. 2 ст. 40, ст. 41 КПК України)

Арешт може бути накладено на:	
→	нерухоме майно
→	рухоме майно
→	майнові права інтелектуальної власності
→	гроші у будь-якій валюті готівкою або у безготівковому вигляді
→	цінні папери
→	корпоративні права

Важливе значення в процесі виявлення майна, що підлягає арешту, має встановлення нерухомого і рухомого майна, зареєстрованого на іншого члена подружжя. Виходячи з правил ст. 60, 61 СК України, майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування (до яких, згідно зі ст. 57 СК України, належать, зокрема, коштовності, навіть якщо вони були придбані на спільні кошти подружжя), є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Отже, ставлячи перед слідчим суддею питання про накладання арешту на майно підозрюваного, прокурор, слідчий одночасно мають клопотати про арешт нерухомого та рухомого майна, зареєстрованого (оформленого) на іншого члена подружжя (спільну сумісну власність), якщо тільки таке майно набуто подружжям за час шлюбу і не належить до речей індивідуального користування, а також до особистої приватної власності іншого члена подружжя, відповідно до ст. 57 СК України.

Арешт майна, як правило, полягає у забороні відчужувати майно – одного зі способів здійснення власником

правомочності розпоряджатися належним йому майном шляхом передачі цього майна у власність іншій особі. Заборона на використання майна (вилучати корисні властивості речі для задоволення потреб власника чи інших осіб), а також заборона розпоряджатися таким майном (визначати долю належної речі шляхом знищення, відчуження або передачі її в тимчасове володіння іншим особам) може бути застосована лише у випадках, коли її незастосування може призвести до зникнення, втрати або пошкодження відповідного майна або настання інших наслідків, які можуть перешкодити кримінальному провадженню.

4.3. Міжнародно-правова допомога у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми

Правовою підставою для міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні є: Конституція України, чинні міжнародні договори, Кримінальний процесуальний кодекс України, закони України і відомчі нормативно-правові акти МВС України та Генеральної прокуратури України, залежно від компетенції відповідного органу. Приміром, за ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а ч. 2 ст. 1 КПК України зазначає, що кримінально-процесуальне законодавство України складається з положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК України і інших законів України.

Базовими міжнародними правовими актами щодо надання міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні, зокрема стосовно згаданої категорії кримінальних проваджень, є:

- Статут ООН і Статут Міжнародного суду;
- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Європейська конвенція про захист прав і основних свобод (1950 р.);

- Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.);
- Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (1959р.);
- Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах (1972 р.);
- Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (1993 р.);
- Конвенція ООН проти транснаціональної злочинності (2000 р.);

Основними документами у сфері міжнародного співробітництва щодо протидії торгівлі людьми є Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Конвенція) та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює цю Конвенцію (обидва документи ратифіковані резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.), та імплементація започаткованих цією Конвенцією стандартів, а також криміналізація торгівлі людьми як тяжкого (особливо тяжкого) злочину на національному рівні.

Вказана Конвенція регламентує питання видачі, передачі засуджених осіб, взаємної правової допомоги, спільні розслідування, передачу кримінального провадження та інші питання міжнародного співробітництва. Відповідно до п. 3 ст. 18 Конвенції, взаємна правова допомога може запитуватися з будь-якою зі зазначених метою.

Мета отримання міжнародної правової допомоги відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності:

одержання показань свідків або заяв від окремих осіб

вручення судових документів

проведення обшуку і здійснення виїмки або арешту

огляд об'єктів і ділянок місцевості

надання інформації, речових доказів і оцінок експертів

надання оригіналів або завірених копій відповідних документів і матеріалів, включаючи урядові, банківські, фінансові, корпоративні чи комерційні документи

виявлення або відстеження доходів від злочинів, майна, засобів учинення злочинів або інших предметів з метою доведення

сприяння добровільній явці відповідних осіб до органів запитуючої держави-учасниці

надання будь-якого іншого виду допомоги, що не суперечить внутрішньому законодавству запитуваної держави-учасниці

Пункт 13 ст. 18 Конвенції передбачає, що кожна держава-учасниця призначає центральний орган, який несе відповідальність за одержання клопотань про надання взаємної правової допомоги та/або за їхнє виконання, або за їхнє перепроведення для виконання компетентним органам і має відповідні повноваження.

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності» та протоколів, що її доповнюють, Генеральна прокуратура України є центральним органом в Україні, на яку покладено

повноваження, згідно з п. 13 ст. 18 Конвенції, щодо клопотань про надання взаємної правової допомоги під час розслідування кримінальних справ.

У межах міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні щодо розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України, слід розмежовувати відповідні органи та посадових осіб, котрі уповноважені чи компетентні на здійснення відповідних функцій, вчинення дій та прийняття відповідних рішень процесуального й організаційного характеру. Пп. 5 та 6 ч.1 ст. 541 КПК України роз'яснюють термінологію щодо уповноважених та компетентних органів у межах міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, згідно з якими такими є:

– *уповноважений (центральний) орган* – орган, уповноважений від імені держави розглянути запит компетентного органу іншої держави або міжнародної судової установи і вжити заходів з метою його виконання чи направити до іншої держави запит компетентного органу про надання міжнародної правової допомоги (п. 6 ст. 541 КПК України);

– *компетентний орган* – орган, що здійснює кримінальне провадження, який звертається зі запитом згідно з КПК України або який забезпечує виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги (п. 7 ст. 541 КПК України).

**Компетентні органи щодо міжнародного співробітництва
під час досудового розслідування злочинів,
пов'язаних з торгівлею людьми**

→ слідчі підрозділи Національної поліції

→ слідчі підрозділи органів безпеки

→ слідчі підрозділи органів Державного бюро розслідувань

Ст. 545 КПК України визначає компетенцію та види уповноважених (центральных) органів України, якими є:

1) Генеральна прокуратура України на стадії досудового розслідування більшості кримінальних правопорушень;

2) Міністерство юстиції України щодо питань, вирішення котрих потребує використання міжнародного співробітництва на судових стадіях кримінального провадження, або щодо питань, віднесених до компетенції суду;

3) Національне антикорупційне бюро України у кримінальних провадженнях, віднесених до його підслідності.

З визначених ст. 545 КПК України уповноважених (центральных) органів на стадії досудового розслідування такими можуть виступати Генеральна прокуратура України та Національне антикорупційне бюро України; Міністерство юстиції України таким органом виступатиме лише на стадіях судового розгляду.

Організація в межах компетенції міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, що здійснюється слідчими підрозділами Національної поліції, забезпечується згідно з наказом МВС України від 06.07.2017 року № 570 «Про організацію діяльності органів досудового розслідування МВС України» і покладається на Головне слідче управління МВС України.

Компетентними органами виступають відповідні органи досудового розслідування, в провадженні яких перебуває саме

кримінальне провадження, або ті, які уповноважені до виконання процесуальних дій за територіальною підслідністю.

Щодо визначення компетенції органів, котрі уповноважені здійснювати повноваження уповноважених (центральных) органів у кожному конкретному випадку слід пам'ятати, що питання про уповноважений орган при реалізації безпосередніх взаємин виникає лише у тих випадках, коли це прямо передбачено міжнародним договором, що регулює відносини з певною державою.

Вирішуючи питання про наявність підстав для здійснення міжнародного співробітництва в кожному конкретному випадку, їх слід розглядати двояко: по-перше, як фактичні підстави – об'єктивну необхідність отримання конкретно визначених доказів, проведення відповідних процесуальних дій лише за межами України; по-друге, як юридичні підстави – наявність відповідних міжнародних угод, в котрих передбачена можливість міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні між Україною та запитуваною потенційною стороною.

Треба пам'ятати, що міжнародне співробітництво можливе за умови наявності взаємно ратифікованих договорів про допомогу у межах кримінального провадження. Відсутність таких договорів є суттєвою перепорою для надання чи отримання допомоги у кримінальному провадженні – через відсутність правової підстави надання. Але це не означає безумовної неможливості отримання необхідної міжнародно-правової допомоги у кримінальному провадженні. За відсутності міжнародного договору України міжнародна правова допомога чи інше співробітництво може бути надано на підставі запиту іншої держави або запитано на підставі **засади взаємності** – ч. 1 ст. 544 КПК України. Зміст цієї засади передбачено в певних положеннях.

Зміст засади взаємності

Звернення з відповідним запитом до запитуваної сторони на основі цієї засади можливе лише у випадку, коли за наявності необхідності здійснення відповідних дій відсутні правові підстави, тобто відсутня відповідна угода (договір).

Звернення чи отримання запиту на підставі взаємності не несе обов'язку запитуваної сторони виконувати такий запит. Можливість виконання такого запиту вирішується в кожному випадку окремо уповноваженим (центральним) органом.

У разі звернення з відповідним запитом на підставі засади взаємності запитувана сторона мусить гарантувати виконання в майбутньому такого ж запиту з боку запитуваної сторони.

Сумніви слідчого, процесуального керівника чи уповноваженого (центрального) органу щодо виконання запиту запитуваної сторони або відмова іноземної сторони у такому запиті не можуть бути підставою для ненадсилання запиту на підставі засади взаємності. Ба більше, направлення таких запитів є обов'язковими, згідно з положеннями ст. 2 КПК України щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінального провадження.

Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні можливе лише після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань – вже в розпочатому кримінальному провадженні.

Обмін інформацією (зокрема оперативною) між правоохоронними органами та узгодження заходів, що проводяться, здійснення оперативних комбінацій відбувається в порядку, передбаченому для їх проведення згідно з оперативно-розшуковою діяльністю, і процесуального значення для розслідування чи доказування не мають.

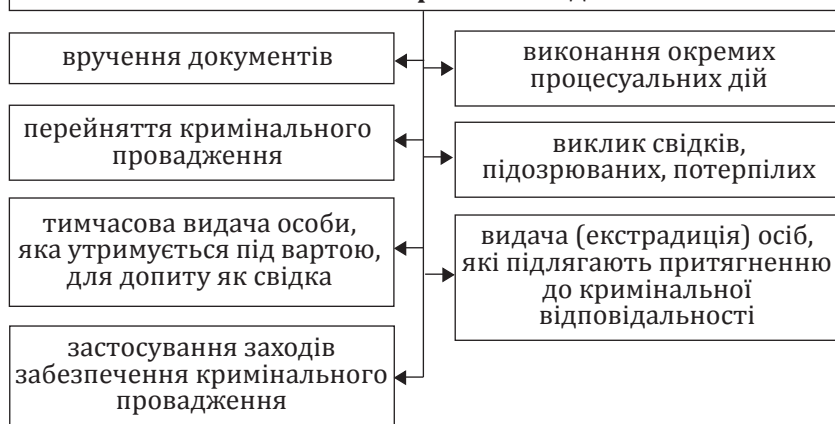
Дотримання цих принципів є важливе при реалізації оперативних матеріалів у момент початку досудового розслідування для: підстав для початку досудового провадження, первинної кваліфікації кримінального правопорушення,

затримання осіб, причетних до його вчинення, тощо. Ці обставини мають бути зазначені в матеріалах реалізації оперативно-розшукових справ з метою подальшого спрямування досудового розслідування, виокремлення обставин та фактів, котрі найперше повинні бути зафіксовані процесуальним шляхом (проведенням слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій), прийняття процесуальних рішень, зокрема за межами України. Такий підхід сприятиме повному та швидкому розслідуванню шляхом виявлення, фіксації, перевірки та використання доказів у кримінальному провадженні, встановленні всіх осіб, які вчиняли цей злочин, і забезпеченні невідворотності покарання в майбутньому.

Стосовно порядку та обсягу міжнародного співробітництва під час кримінального провадження слід пам'ятати, що загальні правила щодо них встановлюються КПК України або відповідними міжнародними договорами. У разі якщо чинні міжнародні договори України містять відмінні обсяги, форми чи порядок кримінального провадження, то потрібно застосовувати норми, передбачені в таких договорах.

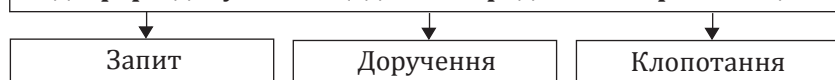
Готуючи запити (доручення, клопотання) про міжнародну правову допомогу у кримінальних провадженнях із розслідування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини, необхідно зважати на найтипівіші види надання міжнародної правової допомоги.

Типові види надання міжнародної правової допомоги в ході досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із торгівлею людьми:

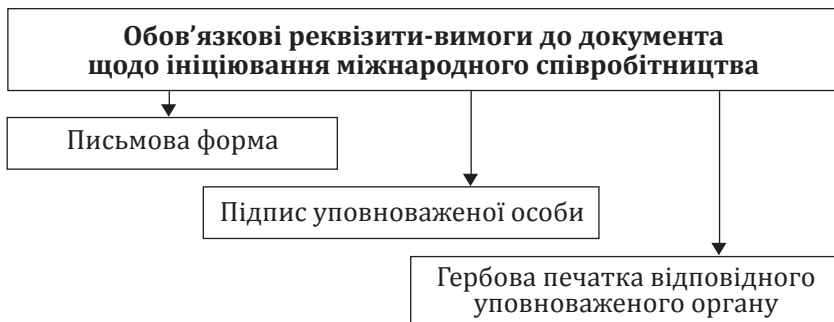

Закон номінально визначає конкретний документ, який має бути складений та направлений у кожному окремому випадку звернення до іноземної сторони щодо міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні. Визначення форми документа вирішується в кожному випадку окремо.

Види форм документа щодо міжнародного співробітництва

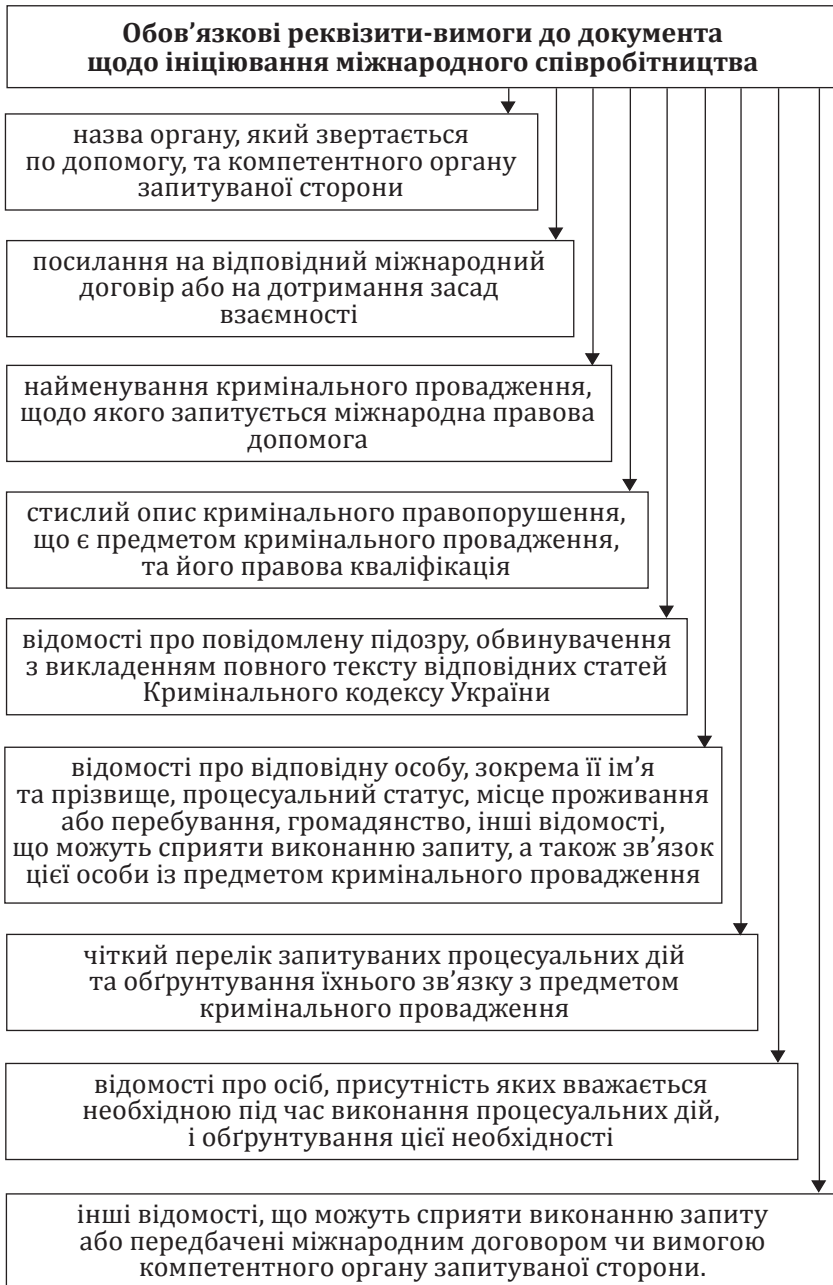

За міжнародними стандартами, котрі відображені в міжнародних договорах України, можна прослідкувати, що найтипівшим документом звернення за міжнародною правовою допомогою у кримінальному провадженні є **запит**. Так, ст. 548 КПК України визначає, що *запит* (доручення, клопотання) про міжнародне співробітництво складається органом, який здійснює кримінальне провадження, або уповноваженим органом у письмовій формі, засвідчується підписом уповноваженої особи та печаткою відповідного органу.

Тобто на стадії досудового розслідування запит складається або слідчим, у провадженні котрого знаходиться кримінальне правопорушення, або уповноваженим працівником органів прокуратури і скріплюється відповідною печаткою відповідного підрозділу. Запит, а також документи, які надсилаються разом з ним, мають бути перекладені мовою, встановленою відповідним міжнародним договором України, а за відсутності такого договору – офіційною мовою запитуваної сторони або іншою прийнятною для цієї сторони мовою. З'ясовуючи мову перекладу запиту у випадку невизначеності її у договорі, слід враховувати офіційну мову іноземної сторони та можливість перекладу на мову запитуваної сторони. Для здійснення перекладу залучаються відповідні сертифіковані бюро перекладів, переклад запиту котрих повинен бути засвідчений підписами перекладача та печаткою органу перекладу, а також печаткою органу, який надсилатиме запит.

За ч. 1 ст. 552 КПК України, зміст і форма запиту про міжнародну правову допомогу мають відповідати загальним вимогам, установленим кримінальним процесуальним законодавством України, а також міжнародним договором України, що застосовується у конкретному випадку. Ч. 2 ст. 552 КПК України містить вимоги щодо змісту такого запиту.

Слід пам'ятати, що запит про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні складається на чистому аркуші паперу без будь-яких відтисків та печаток на ньому, окрім печатки органу, котрий його надсилає, який скріплює підпис уповноваженої особи.

Заборонено надсилати запити на бланках підрозділів органів досудового розслідування чи уповноважених (центральных) органів.

У запиті про міжнародну правову допомогу в частині виконання окремих процесуальних дій, якими можуть бути: допит свідків, допит потерпілих, проведення впізнання речей, документів чи осіб, обшуків, огляду, тимчасового доступу до речей та документів (їх вилучення), отримання зразків для експертизи – необхідним є конкретизація по запитуваних діях. По-перше, слід давати чіткий перелік дій, про які запитується виконання: виконуватись будуть лише ті дії, котрі вказані у відповідному запиті чи дорученні. Якщо запит передбачає виконання кількох процесуальних дій, то слід зазначити ті обставини, які необхідно встановити під час конкретної процесуальної дій.

Якщо йдеться про допит, то, крім предмета допиту, потрібно вказати і перелік питань, на котрі необхідно отримати відповідь. Якщо йдеться про доступ до речей і документів, обшук, то зазначаються конкретні речі та документи, які будуть об'єктом проведення процесуальної дії, тобто якщо річ чи документ підлягає безумовній ідентифікації, треба вказати ознаки, за якими їх можна буде виокремити з-поміж інших предметів та документів.

Якщо йдеться про процесуальні дії з особами, то вказується їхній процесуальний статус. У такому випадку до запиту додається вказаним вище чином засвідчений витяг відповідних статей КПК України з метою роз'яснення особі її процесуальних прав і обов'язків.

У разі якщо процесуальна дія можлива для проведення за КПК України з дозволу відповідних судових органів, то слідчий повинен додати до запиту і дозвіл слідчого судді на проведення такої процесуальної дії.

Додатками до запиту можуть бути також і копії матеріалів кримінального провадження стосовно розслідування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. Ці матеріали надаються в такому об'ємі, в якому визнає за необхідне слідчий, у провадженні якого знаходиться задане кримінальне провадження. А метою надання таких матеріалів має бути необхідність якісного і повного виконання відповідного запиту. Копії матеріалів кримінального провадження також мають бути засвідчені підписом уповноваженої особи та печаткою органу досудового розслідування з перекладом на мову запитуваної сторони.

Запит підлягає погодженню з прокурором відповідно п. 16 ст. 36 та ст. 552 КПК України – на стадії досудового розслідування запит про міжнародну правову допомогу підлягає погодженню у письмовій формі з прокурором, який здійснює нагляд за дотриманням законів при проведенні досудового розслідування.

Доцільно пам'ятати, що прохання про проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні щодо розслідування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини повинно бути належним предмету встановлення у цьому провадженні. Не можна допускати прохань про проведення процесуальних дій у порядку міжнародного співробітництва, котрі не направлені на встановлення предмета доказування в певному кримінальному провадженні або обставин, що мають значення для правильного вирішення саме цього кримінального провадження, чи не направлені на забезпечення конкретно цього кримінального провадження. Такі запити не розглядаються в цілому, тому це буде причиною неотримання міжнародної правової допомоги і за тими пунктами запиту, які мали би бути виконані в порядку міжнародного співробітництва.

Після формування запиту і погодження його з процесуальним керівником (прокурором, котрий здійснює нагляд за дотриманням законності на стадії досудового розслідування) слідчий надсилає запит про міжнародну правову допомогу до слідчого управління ГУНП у

відповідній області для проведення відповідної перевірки на обґрунтованість та коректність складеного запиту. Після вивчення цей запит разом зі супровідним листом, підписаним начальником відповідного ГУНП, надсилається до ГСУ МВС України чи повертається ініціатору для усунення недоліків.

Термінологічний словник

Арешт майна – це один зі заходів забезпечення кримінального провадження, суть якого полягає у тимчасовому позбавленні підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, можливості відчужувати певне його майно, розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його.

Боротьба з торгівлею людьми – це система заходів, що здійснюються в рамках протидії торгівлі людьми, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, зокрема незакінченого, осіб, які від цього постраждали, встановлення фізичних/юридичних осіб – торговців людьми та притягнення їх до відповідальності.

Використання у збройних конфліктах – використання особи для виконання нею бойових завдань, пов'язаних з поваленням державної влади або порушенням суверенітету і територіальної цілісності інших держав тощо.

Використання у порнобізнесі – це фактичне використання людини для створення предметів порнографічного характеру, незалежно від її ролі в цьому процесі.

Виявлення особи, яка постраждала від торгівлі людьми (жертви торгівлі людьми), – це з'ясування інформації, яка дає підстави вважати, що певна фізична особа постраждала від торгівлі людьми.

Жертва злочину – це особа або певна спільнота людей, котрій прямо чи опосередковано завдано будь-якої шкоди злочинним посяганням.

Заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, – центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центри соціально-психологічної реабілітації дітей та притулки для дітей.

Захист осіб, які постраждали від торгівлі людьми, – це система заходів з відновлення прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Залучення у боргову кабалу – фактичне приведення особи в стан повної рабської залежності від іншої особи. Експлуатація такої особи триває доти, доки вона не відпрацює свій «борг» (звичай – ціну, яку за неї було сплачено, та витрати, пов'язані з її утриманням).

Забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, – діяльність органів досудового розслідування, спрямовану на реалізацію установлених кримінально-процесуальним законодавством способів і засобів з метою захисту порушених майнових та немайнових прав і законних інтересів потерпілих осіб шляхом відшкодування майнової і компенсації моральної шкоди.

Комісар з прав людини – незалежна установа в рамках Ради Європи, якій доручено сприяти поінформованості та повазі до прав людини в державах-членах Ради Європи.

Комісія з прав людини – орган ООН, нині замінений Радою з прав людини.

Комітет з прав людини – орган ООН, що складається з 18 експертів, які збираються тричі на рік для розгляду п'ятирічних доповідей, представлених 162 країнами-членами ООН, про виконання Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Кримінально-правова реституція – це діяльність уповноважених органів, які здійснюють досудове розслідування, спрямована на відновлення порушеного кримінальним правопорушенням майнового становища особи, яка потерпіла від злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, шляхом повернення їй неправомірно відчуженого майна – речових доказів, безпосередньо втрачених нею внаслідок протиправного діяння, а в разі потреби й шляхом повернення таких самих речей або сплати їхньої вартості, яке проводиться з ініціативи цих органів та безпосередньо ними на прохання або зі згоди потерпілої особи.

Компетентний орган – орган, що здійснює кримінальне провадження, звертається зі запитом згідно з КПК України або забезпечує виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги (п. 7 ст. 541 КПК України).

Країна походження – країна, громадянином якої є фізична особа, або країна місця проживання чи перебування для особи без громадянства.

Майнова шкода у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, – заподіяна особі кримінальним правопорушенням пряма,

безпосередня шкода в її майновому та грошовому вираженні; витрати на лікування, протезування, відновлення здоров'я потерпілого, а також його неодолені доходи (упущена вигода).

Моральна (немайнова) шкода у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, – це фізичні або душевні страждання, завдані фізичній особі неправомірними діями, якими порушуються її особисті немайнові права або які посягають на належне фізичній особі майно, а також приниження честі, гідності, ділової репутації фізичної особи.

Міжнародне право прав людини – галузь міжнародного права, що становить собою систему норм і принципів міжнародного права, які регулюють міжнародний захист прав та основних свобод індивідів і виступають як міжнародні стандарти для національного права.

Особа, яка постраждала від торгівлі людьми, – будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою відповідно до положень Закону України «Про протидію торгівлі людьми».

Потерпілий у кримінальному провадженні у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, – фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди.

Попередження торгівлі людьми – система заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до торгівлі людьми.

Протидія торгівлі людьми – система заходів, спрямованих на подолання торгівлі людьми шляхом її попередження і боротьби з нею та надання допомоги і захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми.

Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, – комплекс заходів, під час яких уповноважена особа на підставі отриманої інформації та її аналізу порівнює елементи вчиненого щодо особи діяння з визначенням торгівлі людьми, оцінює ймовірність вчинення щодо особи такого діяння та робить висновок, що така особа є особою, яка постраждала від торгівлі людьми.

Права людини – права, що повсюдно належать усім людям. Права людини неподільні, невід'ємні, універсальні та поважають рівність і гідність кожної людини.

Природні права – невід’ємні права людини, які вважаються цілком очевидними й універсальними та не залежать від законів, звичаїв або вірувань якоїсь конкретної культури чи уряду.

Примусова вагітність – використання репродуктивних функцій організму жінки шляхом природного або штучного запліднення без її згоди та подальше примушування жінки до виношування.

Примусове втягнення у злочинну діяльність – це дії, пов’язані з безпосереднім психічним чи фізичним впливом на особу та вчинені з метою викликання у неї прагнення взяти участь в одному чи кількох злочинах.

Примусове жебрацтво – фактичне приведення особи до стану повної рабської залежності від іншої особи. Експлуатація такої особи триває доти, доки вона має змогу викликати жалість і заробляти цим гроші для так званого господаря-рабовласника.

Проведення дослідів над людиною без її згоди – дії, вчинювані без дозволу людини, фізіологічний або психічний вплив на її організм із застосуванням методів, що не є допущені МОЗ України до загального застосування, тобто є експериментальними.

Протиправна поведінка у злочинах, пов’язаних з торгівлею людьми, – порушення суб’єктом права встановленої нормою кримінального законодавства заборони у сфері протидії торгівлі людьми.

Рабство – практика, заснована на відносинах влади і підпорядкування, в результаті чого одна людина володіє іншою і може використовувати працю чи інші послуги цієї людини.

Реабілітація особи, яка постраждала від торгівлі людьми, – комплекс медичних, психологічних, соціальних, юридичних та інших заходів, спрямованих на відновлення фізичного і психологічного стану та соціальних функцій особи, яка постраждала від торгівлі людьми.

Сексуальна експлуатація – один із видів експлуатації праці людини, зокрема у сфері проституції (здійснення природних статевих актів, переважно без засобів контрацепції, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинення будь-яких інших дій сексуального характеру з метою отримання доходів, а не на основі приязні чи особистої симпатії) або в суміжних з нею сферах.

Сучасні форми рабства – торгівля дітьми, дитяча проституція, експлуатація дитячої праці, використання дітей у збройних

конфліктах, боргова кабала, торгівля людьми, примусова проституція та примусова праця.

Система захисту прав людини – розвинений і взаємопов’язаний набір міжнародних та регіональних документів, що визнають права людини і створюють механізми для їх поширення та захисту.

Торгівля людьми з метою вилучення органів – використання особи для видалення з її організму частини, яка має певну будову і спеціальне призначення (орган зору, серце, легені, печінка, нирки, підшлункова залоза з 12-палою кишкою, селезінка тощо).

Трудова експлуатація (примусове надання послуг) – будь-яка робота або служба, що вимагається від будь-якої особи під загрозою покарання, тобто застосування до особи психологічного чи фізичного насильства.

Тимчасовий доступ до речей і документів – надання стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку).

Тілесні ушкодження – порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їхніх функцій, що виникає як наслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних.

Торгівля людьми – здійснення незаконної угоди, об’єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, зокрема сексуальної, шляхом обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або зі застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що, відповідно до КК України, визнаються злочином.

Уповноважений (центральний) орган – орган, уповноважений від імені держави розглянути запит компетентного органу іншої держави або міжнародної судової установи і вжити заходів з метою його виконання чи направити до іншої держави запит компетентного органу про надання міжнародної правової допомоги (п. 6 ст. 541 КПК України).

Усиновлення або удочеріння з метою наживи – це оформлення спеціальним юридичним документом батьківської опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою подальшого їх використання для отримання доходів (у жебракуванні, зайнятті азартними іграми чи для подальшого укладання щодо них угод, пов'язаних з фактичною передачею права власності).

Фізична шкода – сукупність змін, що сталися внаслідок учиненого кримінального правопорушення в стані людини як фізичної істоти.

Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану злочином, – застосування до правопорушника, у разі вчинення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у виді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій).

Цивільний позов – вимога потерпілої від кримінального правопорушення фізичної чи юридичної особи, чи її представника, а в передбачених законом випадках і прокурора, про відшкодування майнової і моральної шкоди, безпосередньо заподіяної кримінальним правопорушенням, до обвинуваченого або осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії, звернена до суду у формі, визначеній законом, яка підлягає розгляду ним і вирішенню в порядку кримінального провадження.

Цивільний позивач у кримінальному провадженні – фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди та яка у встановленому КПК України порядку пред'явила цивільний позов.

Цивільний відповідач у кримінальному провадженні – фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та до якої пред'явлено цивільний позов.

Шкода у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, – будь-які применшення (знецінення) блага (майнового або немайнового характеру), що охороняються правом.

Список використаних та рекомендованих джерел

Нормативні акти та судова практика

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
3. Цивільний кодекс України: від 16.01.2013 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.01.2019).
4. Цивільний процесуальний кодекс: від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.01.2019).
5. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20.09.2011 р. № 3739-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
6. Європейська конвенція щодо відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів: міжнародний документ Ради Європи від 24.11.1983 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_319
7. Загальна Декларація прав людини: міжнародний документ від 10.12.1948 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
8. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
9. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 01.01.2019).
10. Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 25.07.2012 р. № 660. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).

12. Конвенція про рабство: міжнародний документ від 25.09.1926 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
13. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю: міжнародний документ від 28.06.1930 р. № 29. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
14. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами: міжнародний документ від 02.12.1949 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
15. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства: міжнародний документ від 07.09.1956 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
16. Конвенція про скасування примусової праці: міжнародний документ від 25.06.1957 р. № 105. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
17. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: міжнародний документ від 20.12.2006 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
18. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: міжнародний документ від 15.11.2000 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
19. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми: міжнародний документ від 16.05.2005 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
20. Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна: Постанова Верховного Суду України від 31.03.1989 р. № 3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
21. Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат: Постанова Верховного Суду України від 07.07.1995 р. № 11. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
22. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: міжнародний документ від 10.12.1984 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).

23. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою: міжнародний документ від 29.11.1985 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).
24. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи, затверджена Наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95>
25. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>
26. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ МЮУ №53/5 від 08.10.1998 р. (в редакції від 23.05.2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
27. Про судову експертизу (в редакції від 01.01.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
28. Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину: Проект Закону України від 27.10.2010 р. № 7303. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2019).

Спеціальна література

1. Бортман О. Цивільний позов у кримінальному процесі: окремі питання правового регулювання. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/civilniy-pozov-u-kriminalnomu-procesi-okremi-pitannya-pravovogo-regulyuvannya.html> (дата звернення: 02.02.2019)
2. Васильєв В. В. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої злочином: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2016. 232 с.
3. Відшкодування моральної та матеріальної шкоди: навч. посібник / за ред. М. К. Галянтича. К.: Юрінком Інтер, 2011. 624 с.
4. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галянтича. К.: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
5. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / за ред. О. А. Банчука. К.: Москаленко О. М., 2015. 268 с
6. Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 21 с.

7. Великий тлумачний словник української мови (з додат. і доповн.) / уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Гловюк І. В. Окремі аспекти доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею. *Право України*. 2014. №10. С. 97–105.
9. Іващенко О. В. Інформування учасників кримінального провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 20 с.
10. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
11. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.
12. Костюченко О. Ю. Окремі аспекти реалізації права потерпілого на професійну правову допомогу в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 26–31.
13. Майстер І. П. Методи визначення розміру компенсації моральної шкоди. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 11. С. 76–82.
14. Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному процесі: теоретичні та правові основи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. К., 2018. 372 с.
15. Нор В. Т. Цивільний позов у кримінальному процесі України та інших країн континентальної системи права: порівняльна характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2. С. 414–425.
16. Нор В. Т. Інститут відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні за чинним КПК України: здобутки і резерви для вдосконалення. *Право України*. 2013. № 11. С. 32.
17. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: науково-методичні рекомендації / за ред. Д. В. Швеця, К. Л. Бугайчука. Х.: ХНУВС, 2017. 122 с.
18. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
19. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
20. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 432 с.

21. Пожар О. М. Генезис права на особисту недоторканність в історії політико-правової думки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 68. С. 145–152.
22. Плахотнюк Н. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2002. 20 с.
23. Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Х.: Право, 2008. 840 с.
24. Понятие имущественного ущерба, подлежащего возмещению в уголовном производстве Украины / И. Татарин. URL: <http://www.legeasviata.in.ua/archive/2014/1-3/46.pdf>
25. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: наук.-практ. посібник / К.: Фенікс, 2013. 152 с. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/protidiya_torgivli_lyudmi-print.pdf
26. Результати роботи Національної поліції у боротьбі із торгівлею людьми за перше півріччя 2017 року. Інформаційний сайт МВС України. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/9328_Za_pershe_pivrichchya_2017_roku_policiya_viyavila_144_zlochini_povyazani_z_torgivleyu_lyudmi.htm
27. Реалізація права потерпілих від торгівлі людьми на компенсацію та відшкодування в Україні: аналіз ситуації / за ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко. К., 2012. 90 с.
28. Романюк Я. М. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення і розмежування. *Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства*. 2014. № 10 (170). С. 22–31.
29. Сав'юк О. В. Проблема ксенофобії та расизму в Україні: соціально-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. 2012. Вип. 2 (2). С. 78–86.
30. Стебелев А. М. Правове регулювання відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2016. 204 с.
31. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. 626 с.

32. Спільними зусиллями проти торгівлі людьми. Справжня Варта: веб-сайт. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city /1140797> (дата звернення: 01.01.2019).
33. Татарин І. І. Відшкодування шкоди потерпілому, заподіяної кримінальним правопорушенням: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 184 с.
34. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. К.: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. С. 337.
35. Торгівля людьми в Україні: огляд ситуації за січень–червень 2018 року: офіційний сайт МОМ України. URL: <http://www.stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/CT%20Situation%20Analysis%20Jun%D0%B5%202018%20UKR.pdf>
36. Тупицький О. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність і роль Конституційного Суду України у його забезпеченні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 112–117.
37. Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві / за ред. С. Я. Фурси. К.: КНТ, 2008. 416 с.
38. Уваров В. Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія. Дніпропетровськ, 2012. 268 с.
39. Україна як країна призначення для торгівлі людьми: матеріали для практичного використання працівниками прикордонної служби, правоохоронних органів та суддями / Васильєва М. О., Касько В. В., Орлеан А. М., Пустова О. В. К.: Фенікс, 2012. 120 с. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/krayina_pryzn4_layout_1.pdf
40. Шутко Л. Механізм, якого немає. *Юридична газета он-лайн*: веб-сайт. URL: <http://yur-gazeta.com/> (дата звернення: 01.01.2019).

Колектив авторів:

Гуцуляк Ю. В., канд. юрид. наук, старший слідчий СВ Шевченківського ВП ГУ НП у Львівській області (підрозділ 4.3);

Демків Р. Я., доцент кафедри цивільного права та процесу (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1);

Євхутич І. М., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного права та процесу факультету № 1 ЛьвДУВС (підрозділ 3.1);

Кучер В. О., канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права та процесу факультету № 1 ЛьвДУВС (підрозділи 2.3, 2.4);

Майстренко М. М., канд. юрид. наук, старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ЛьвДУВС (підрозділ 4.1);

Сав'юк О. В., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності Прикарпатського факультету (м. Івано-Франківськ) НАВС (підрозділ 1.3);

Татарин І. І., канд. юрид. наук, старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ЛьвДУВС (підрозділ 2.2);

Ткачик А. Б., заступник начальника СУ Головного управління Національної поліції у Львівській області (підрозділ 3.2);

Хитра А. Я., канд. юрид. наук, доцент, слідчий відділу розслідування злочинів загальнокримінальної спрямованості СУ ГУ НП у Львівській області (підрозділ 4.2).

Забезпечення відшкодування шкоди у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, на стадії досудового розслідування

Довідник

Редагування *О. Я. Шмиговська*

Макетування *Г. Я. Шушняк*

Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 16.05.2019 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 7,44.

Тираж 100 прим. Зам № 13-19.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.